

संज्ञा ॥ ५१२ ॥
संज्ञा

अथावक्ष्यामि ननु यादिलक्षणां तदस्य लक्षणम् यथाशाखायां वृक्षेति

कार्येषु कारणाणां भेदादिति चेन्न कारणावस्थायां न तेनोपपत्तिरेकः यथा शाखायां वृक्षेति तदस्य लक्षणम् न तदेकैव स्यात्

च ३

धाम्नामहसो निरस्तं कुहकं कपटं यस्मिन् तं तदस्य लक्षणमाह जन्मादीति । अथ विश्वस्य जन्मास्थितिभंगं यतो भवति तं धीमहीति तत्र हेतुः । अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य सदृशेणान्वयादकार्येभ्यश्च सदृश्यादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् ॥ यदा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देन व्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात् सदृशं ब्रह्मकारणं सत्सुवर्णं दिवत् व्यावृत्तत्वात् विश्वकार्यं घटकुंडलादिवदित्यर्थः । यदा सावयवत्वात् न्वयव्यतिरेकाभां यदस्य जन्मादित्यतो भवतीति संबंधः तयां प्रतिः ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयं त्यमि संविशंतीत्याद्याः स्मृतिश्च यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे । यस्मिंश्च प्रलयं यांति पुनरेव युगक्षय इत्याद्याः तर्हि

जन्माद्यस्य यतो न्वयादितरतश्चार्थेषु भिन्नः स्वरादनेनेव ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यंति यत्सूर
यः ॥ तेजो वारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना खेन सदानिरस्तं कुहकं सत्यं
परं धीमहि ॥ १ ॥

किं प्रधानं जगत्कारणत्वात् ध्येयमभिप्रेतं नेत्याह । अभिज्ञो यस्तं स एव तल्लोकांनुसृजति ॥ इति स इमां लोकानुसृजतेति श्रुतेः ॥
याच्च तर्हि जीवः स्यात् नेत्याह स्वरादनेनेव राजतेयः तं स्वतः सिद्धज्ञानमित्यर्थः । तर्हि किं ब्रह्मा हि रायगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः परिरेक आसीदिति श्रुतेः नेत्याह ते
ने इति । दिकवये ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मवेदं यः तेने प्रकाशितवान्यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्येति श्रुतेः ॥
ॐ

आशा सरदा
1.622
ASHA ARCHIVES

भा. प्र.

२

ननु ब्रह्मणो न्यतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धं। सत्यांतु हृदामनसे वनेने अने न बुद्धि वृत्ति प्रवर्तकत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः। वक्ष्यति हि। प्रवेदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताः
जस्य संती मृतिर्हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभू किला स्यतः समे अपीणा मधिपः प्रसीतो मिति। ननु ब्रह्मा स्वयमेव सुप्रप्रतिबुद्ध्या येन वेदमुपलभतां नेत्याह। यद्यस्मिन् ब्र
ह्मणि सरयोऽपि सुसंतीति तस्मात् ब्रह्मणोऽपि पुराधीनज्ञानत्वात् सतः सिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणं अतएव सत्यः असतः सत्ता प्रदत्ता च परमार्थसत्यः स
र्वज्ञत्वेन वनिरस्तु कुहकः तंधीमहीति गायत्र्या प्रारंभेण वगायत्र्या रं ब्रह्मविद्यारूपमेतत् पुराणमिति दर्शितं। यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणादानप्रस्तावे। यत्राधि
कृत्य गायत्री वार्यते धर्मविस्तारः। इत्रा सुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखित्या तद्वयोदयात् हेमसिंहसमन्वितं। प्रौढपद्यां पौर्णमास्यां सयाति परमंपदं॥ अ
ष्टादशसहस्राणि पुराणान्तर्गता कीर्तितं॥ पुराणान्तरे वंग्रंथोऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्र ब्रह्मवधस्तथा॥ गायत्र्या वससारंभः
संदेहागवतं विदुः॥ पद्मपुराणे अंवरीषं प्रंगौतमवचनां अंवरीषश्च कप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु। पठस्व स्वमुखेनापि यद्विद्वसि भवद्गुणमिति॥ अतएव भा
गवतं नामान्यदित्यपि न शंकनीयं॥ इदानीं श्रीप्रवर्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं दर्शयति। ध ६६६ ६

ति २ ॥ १ ॥ ८

५ यच्छ्रुत्वा श्रुत्वा योपेतो नरो न निरयं व्रजेत् इति॥ ३ ५

कर्मकां ८ हानका छदेवताका छपि

रामः

२

मिति। अत्र श्रीमति सुंदरे भागवते परमोधर्मो निरूप्यते। परमत्वे हेतुः। प्रकर्षण उक्तिं कैतवं फलाभिसं- धिलक्षां कपटं यस्मिन् सः। प्रशंसेन मोक्षाभिसंधिरपि
निरस्तः केवलमीश्वरा राधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इति। अधिकारितोऽपि धर्मस्य परमत्वमाह॥ निर्मत्सराणां परोत्कर्षो सहनं मत्सरः त इहितानां सतां भूता
नुकंपिनां। एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः श्रेष्ठमुक्तं। ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रेष्ठमाह वेद्यमिति। वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यं न तु वैशेषिकाणां सिद्धयु-
गादिरूपं। यद्वा वास्तवं शब्देन वस्तुनोः शो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यजातं तत्सर्वं वस्तुनतः पृथगिति वेद्यं अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यं ततः किमत आह

धर्मो प्रोक्तो कैतवोत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं ता पत्रयो नमूलनं॥ श्रीमद्भागवते महा
मुनिकृते किंवा परैरीश्वरः सद्यो ह्यव रुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणतः॥२॥

शिवदं परमसुखदं। किंवा आध्यात्मिकादिता पत्रयो नमूलनं व॥ अनेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रेष्ठं दर्शितं। कर्तृतोपि श्रेष्ठमाह महा मुनिः श्रीनारायणः तेन प्र
थमं संक्षेपतः कृते। देवताकांडविषयागतं श्रेष्ठमाह। परैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैर्वा इश्वरो हृदि किंवा सद्य एवाव रुध्यते स्थिरीक्रियते। वाशब्दः कदाश्चेति विलं वे
न कथं विदेव अत्र तु शुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छन्तिरेव तं क्षणादेवाव रुध्यते। इदमेव तर्हि किमिति सर्वे न शृण्वन्ति तत्राह कृतिभिरिति श्रवणे कृत्युपणैर्विना नोत्पद्य-
त इत्यर्थः॥ तस्मादत्र कांडत्रयार्थस्यापि यथावत् प्रतिपादनादिदमेव सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठं अतो नित्यमेतदेव श्रोतव्यमिति भावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा. प्र.

३

इदानीं तु न केवलं सर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वात् स्य अवगां विधीयते अपितु सर्वशास्त्रफलरूपमिदं अतः परमादरेण सेव्यमित्याह निगमेति ॥ निगमो वेदः स एव कल्पतरुः
सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्य फलमिदं भागवतं नाम तन्त्रु वैकुण्ठगतं नारदेनानीय मह्यं दत्तं मया वशुकस्य मुखे निहितं । तच्च तन्त्रुखादु विगलितं शिष्यप्रशिक्षादि
रूपपञ्चवपरंपरया शनैरखंडसेवावतीर्णं तच्च निपातेन सुखदितमित्यर्थः एतच्च भविष्यदपि भूतवन्निर्दिष्टं अनागताख्यानैर्नैवाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः अतएवामृत
तरूपेण देवैः संयुतं । लोके हि शुकमुखस्यैष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति प्रसिद्धं । अत्र शुको मुनिः अमृतं परमानंदः स एव देवोरसः रसो वै सः रसं ये वायं लब्ध्वा नं
दीभवतीति श्रुतं । अतः हेरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रापि भावुकाः हेरसविशेषभावनाचतुराः अहो भुवि गलितफलमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदं भागवतं नाम फ ॥

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखे दत्तं वसंयुतं ॥ पिवत भागव
तं रसमालयं मुहुर्हो रसिका भुवि भावुकाः ॥ ३ ॥

लं मुहुः पिवत ननु त्वगष्टादिकं विहाय फलादसः पीयते कथं फलमेव पातव्यं तत्राहरसं सरूपं अतः त्वगष्टादेर्हेयांशस्याभावात् फलमेव कर्तव्यं पिवत । अत्र
अरसतादात्म्यविवक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद् गुणवचनेऽपि रसशब्देऽनुपपत्त्याऽप्राप्ताभावात् नैव नैव रसं फलमिति सामानाधिक
रण्येन तत्र फलमित्युक्ते पाता संभवो हेयांशप्रसक्तिश्च भवेदिति तन्निवृत्त्यर्थं रसमित्युक्ते रसमित्युक्तेऽपि गलितस्य रसस्य पातुमशकत्वात् फलमित्युक्तमिति इष्ट
व्यं न च भागवतामृतपानं मोहोऽपित्याद्यमित्याह । आलयं लयो मोहः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य न हि देवतादिमुखवत् भक्तैरूपेक्ष्यते किंतु सेव्यत एव
व्यतिहि आत्मा रामश्च मुनयो निर्ग्रथा अपुस्तकमेकं वै त्वहेतुकी भक्तिमित्यं भक्तगुणो हरिरिति ॥ १॥

रामः

३

५ कर्मसामान्यमिति

तदेवमनेन लोकत्रयेण विशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारिपुष्पितस्य शास्त्रस्य विषययोजनादिसंबन्धाधिकारिणां वैशिष्ट्येन सुखसेव्यत्वेन वशोत्तमभीमुखीकृत्य शास्त्रमारभते नैमिश इति ब्रह्मणा विस्तृतस्य मनोमयवक्रस्य नैमिः शीर्यते कुंठीभवति यत्र तत्र नैमिशं नैमिशमेव नैमिशं। तथा ववायवीये। एतन्मनोमयवक्रं मया हृष्टं विस्तृतं। यत्रास्य शीर्यते नैमिः सदेव तत्पुंसः अभ्युत्थत्वा सूर्यसंकाशं वक्रं सृष्ट्वा मनोमयं। प्रणिपत्य महादेवं विसर्जयित्वा महः। तेऽपि हृष्टतया विप्राः प्रणम्य जातां प्रभुं। प्रयुक्तस्य वक्रस्य यत्र नैमिः शीर्यते। तदनन्तेन विख्यातं नैमिशं मुनिप्रजितमिति। नैमिष इति पाठे वा राहपुराणे। कंददृष्ट्या। तथा हि गौर

नैमिशोऽनेमिषश्चेत्रेऽथ यः शौनकादयः॥ सत्रं स्वर्गोऽयं लोकाय सहस्रसममासत॥४॥

सुखमृषिं प्रतिभगवद्वाक्यं। एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तदा। उवाच निमिषे गोदं निहतं दानवं वलं। अरण्येऽस्मिन् तत्त्वितं नैमिषारण्यं संज्ञितं। भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकमिति अनिमिषः श्रीविष्णुः अलुप्तदृष्टित्वा तस्य क्षेत्रे। तथा च त्रैवशौनकादिव वनं क्षेत्रे स्मिन् वैष्णवे वयमिति स्वीयत इति स्वर्गो यो हरिः स सर्वलोको भक्तानां निवासस्थानं तस्मै तत्प्राप्त्यर्थं सहस्रं समाः संवत्सरा अनुष्ठानकालो यस्य तत्सत्रं सत्रं संज्ञकं कर्मोद्दिश्य आसत उपविदिषुः यद्वा आसत अकुर्वतेत्यर्थः। आलभेत निर्वपति उपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसेत धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात्॥४॥

भा.प्र.
४

ता२
प्रातःकाले कृता एव कृता अग्रयो ये ते अनेन नित्यमैमित्तिक होमसा कल्पं दर्शितं ददं द्यमाणां आदरात् प्रकृः ५ विविदिषितानर्थान् प्रष्टुं स तस्य सर्वशास्त्रज्ञानानि श्रु-
यमाहुः त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः । इति होमसो महाभारतादिः तत्सहितानि न केवलमधीतानि अपितु आख्यातान्यपि व्याख्यानि वदत अपि यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि द-
किंच पानीत्यादिविदां विदुषां मध्ये श्रेष्ठः व्यासः यानि वेदपरावरे स गुणानिर्गुणो ब्रह्माणी विदं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त एकदा तु मुनयः प्रातर्कृतं कृताग्रयः । सत्कृतं सतमासीनं पप्रकुरिदमादरात् ॥ ५ ॥ अपय उवुः ॥ त्वया खलु पुराणानि से-
तिहासानि चान्यथा आख्यातान्यधीतानि धर्मशास्त्राणि यास्युत ॥ ६ ॥ यानि वेदविदां श्रेष्ठे भावान्वादरायणाः । अन्ये व-
मुनयः सतपरावरविदो विदुः ॥ ७ ॥ वेत्येवं सौम्यतः सर्वतत्त्वतस्तदनुग्रहात् । ब्रूयुः सिद्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुरो मम पुत ॥ ८ ॥ ते-
त्रतत्रांजसाः शुभान्भवताय हि निश्चितं । पुंसामेकांततः श्रेयस्तत्रः शंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ प्रायेणात्पायुषः सभ्यकं वस्मिन् युगे
जनाः । मंदाः सुमंदमतयो मंदभागा ह्यपदुताः ॥ १० ॥

तीति तथा ७ वेत्यजानासि सौम्यहे साधो तेषामनुग्रहात् तत्त्वतो ज्ञाने हेतुमाह । ब्रूयुरिति सिद्धस्य प्रेमवतः उत एव रहस्यमपि ब्रूयुरेव अंजसां श्रुत्वा त्वेन एकांततः
श्रेयः अभ्युदयि श्रेयः साधवं । अत्येपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विनिश्चितवतः त्वंतुनेत्याहुः प्रायेणेति हे सभ्यसाधो अस्मिं युगे कलौ अत्यायुषो जनाः
तत्रापि मंदाश्च ससाः तत्रापि सुमंदमतयः तत्रापि मंदभागाः विप्राकुलाः तत्रापि उपदुतारोगादिभिः ॥ १० ॥

अत्यप्रज्ञाः
कर्मकरणशक्तिश्च न्या

रामः
४

इयत इति कृतं दध्यादिने
नहुता अग्नयो ये ते यदा
नित्यत्वेन अग्निहोत्रं
विधिना कृता अपि ते
मित्तिकेन सत्रविधा
नेन कृता अग्नयो ये ते

नवबहुशास्त्रावणोऽपितावतैवफलसिद्धिरित्याहुः भूरीणीतिभूरीणिकर्माण्यनुष्ठेयानियेषुतानि। समुद्रतयेन उद्धृतवनेन आत्माबुद्धिः संप्रसीदतिसम्यगुपशान्
म्यति॥ प्रश्नान्तरं सतजानासीति पंचभिः। भद्रं तद्व्योत्सुकेनाशीर्वादः भगवान्निरतिशये श्रुत्यादिगुणः सात्वतां सकृदेन सत्वमूर्तिर्भगवान् स उपास्यतया विद्यत इति
येषामिति सत्वंतो भक्ताः स्वार्थे अगस्तसवायसादिवत्। तस्य वा अवगामार्घतदेवं सात्वंत इति भवति तेषां पतिः पालकः यस्यार्थविशेषस्य विकीर्षया वसुदेवस्य भा
र्यायां देवकां जातः १२ अंगहे सतत नो वर्णयितुं अर्हसि। सामान्यतस्तव यस्यावतारो भूतानां हेमायपालनाय भवाय समुद्रये १३ तत्र भावमनुवर्णयंतस्तद्यशः अ
वणोत्सुक्यमाविकुर्वन्ति। आपन्न इति त्रिभिः संसृतिमापन्नः प्राप्नोति विवशो पिततः सं

भूरीणिभूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः। अतः साधोऽव्यतसारं समुद्रतये मनीषया ब्रूहि नः अर्धानानां येनात्मा
संप्रसीदति॥ १॥ सतजानासि भद्रं ते भगवान् सात्वतां पतिः॥ देवकां वसुदेवस्य जातो यस्य विकीर्षया॥ १॥ तत्रः शुश्रू
षमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुं। यस्यावतारो भूतानां हेमायवभवायव १३ आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशो गृह्णात्
। ततः सद्यो विमुच्येत यदि भेति स्वयं भयं १४ यत्पादसंश्रयाः सतमुनयः प्रशमायनाः। सद्यं पुनंत्युपस्पृष्टाः स्वर्दुन्यापोऽनु
सेवया १५ को वा भगवत्तस्य पुण्यश्लोकैश्च कर्मणः। शुद्धिकामो न शृणुयात्तयशः कलिमलापहं १६ तस्य कर्माण्युदारगति
परिगीतानि सूरिभिः। ब्रूहि नः अर्धानानां लीलादधतः कलाः १७ अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः। लीला विदधतः
सतेः अत्र हेतुः यद्यतो नाम्नः भयमपि स्वयं विभेति १४ किं वयस्य पादः संश्रयो येषां अतस्त्वप्रशमो यनं वर्त्म आश्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः संनिधिमात्रेण सेविताः संतः स
द्यं पुनंति। स्वर्धुनी गंगा तस्या आपस्ततया दानि सताः ननु तत्रैव तिष्ठन्ति अतस्तत्संबन्धेन पुनंत्योऽपि अनुसेवया पुनंति। ननु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षेतिः १५ पुण्यश्लोकैरीया
निस्रव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः कलिमलापहं संसारदः स्वोपनाशनं १६ प्रश्नान्तरं स्येति। उदारगतिमहांति विश्वसृष्ट्यादीनि सूरिभिर्नारदादिभिः कलाः ब्रह्मरुद्रादिमूर्तीः
अथेति प्रश्नान्तरे अवतारकथाः स्थित्यर्थमेव तत्र देवसंस्थेयमस्यावताराः तदाश्रयाः कथास्त्वेवं लीलाः कुर्वन्तः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितयशः प्रश्नापि जात एव
तिज्ञातव्यं १८

संसारं

संसारं

भा.प्र
५

तथापि अत्योत्सुकेन पुनरपि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छन् तत्तत्रात्मनस्तत्प्राभावेन वेदयन्ति वयं निति। यागयोगादिषु तन्माः स्मृत्तुं कृत्वा नित्यं यस्यां स उन्नतस्तथाभूतं श्लोको य
शोयस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तस्यामः अलमिति न मन्यामहेतु हेतुः। यदि क्रमं शृण्वतां। यद्वान्ये तत्पुनः नाम वयं तु नेति तु शब्दस्यान्वयः। अयमर्थः। त्रेधा सलंबुद्धिर्भ
वति उदरादिभरणेन वा रसाज्ञानेन वा स्वादु विशेषाभावाद्वा। तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वात्तत्र भरणमित्युक्तं। रसज्ञानमित्यनेन वाज्ञानतः पशुवत् तन्निर्निरा
कृता इक्षुभक्षणावदसांत राभावेन तन्निर्निराकरोति पदे पदे प्रतिज्ञां स्वादुतोऽपि स्वादु १२ अतः कृतवान्निर्निराकरोति कथयेत्याद्येनाहुः कृतवानिति। अतिमर्त्यानि मर्त्यानि नति
क्रांतानि गोवर्द्धनोदरादीनि मनुष्येषु संभावितानि

वयं तु न विद्वाम उन्नतं श्लोकविक्रमे। यत्कृत्वा तं रसज्ञानं स्वादु स्वादु पदे पदे ॥ १२ ॥ कृतवान् किल वीर्याणि सह रामेण केशवः। अतिमर्त्यानि भगवान्
गूढः कपटमानवः ॥ १० ॥ कलिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन् वै सन्नेव वयं। आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सद्गुणहरेः ॥ ११ ॥ त्वं नः संदर्शित्वा त्रादुत्तरं निरुतिती
र्षतां ॥ कलिसत्त्वहरं पुंसां कर्णधार इवातीव ॥ १२ ॥ ब्रह्मियोगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मणे धर्मवर्माणि ॥ स्वांकाष्ठमधुनोपेत धर्मः कंशरणागतः ॥ १३ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नैमिषेयोपाख्याने प्रथमोऽध्यायः ॥

नीत्यर्थः १० ननु याज्ञनाथ्यापनादिव्यग्राणां कृतं तत्तद्वत्तावकाशः स्यात् अत आहुः कलिमागतं ज्ञात्वा तद्विद्याविल्लुपदं गंतुं कामाः दीर्घसत्रेण निमित्तेनासीनाहरेः कथा
यां सद्गुणाः लब्धावसराः ११ अस्मिंश्च समये तद्दर्शनमीश्वरेणैव संपादितमिति अभिनंदन्ति त्वमिति कलिनित्तरितुमिच्छतां अर्णवंति तीर्षतां कर्णधारो नाविक इव ॥ १२ ॥
पुनः प्रश्नांतरं ब्रूहीति धर्मस्य वर्मणिकवर्द्धनके स्वांकाष्ठमधुनोपेत धर्मज्ञानादिभिः सहेत्ययं श्लोकः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

अथ ये कान्तिकं सर्वज्ञास्विसारं ततः परं स्तुतं ज्ञातासितं स्थाया रम्या हि श्रीकृष्णकर्मव। ब्रह्मियोगेश्वरे कृष्णे स्तुतं सत्त्वसादरेः इत्येते प्रथमेऽध्याये षट्प्रश्ना मुनिभिः कृताः ॥ ४९

देवेन २

रामः
५

यज्ञावतारमाह। सयज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्राः यामानाप्ते देवाः तदाद्यैः सह स्वायं भुवं मन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिंदोऽभूदित्यर्थः १२ अथ भावतारमाह। सर्वाश्रमनमस्तु
 तं श्रंत्याश्रमं पारमहंसं वर्त्मधीराणां दर्शयन् नाभेरा श्रीधुपुत्रात् अथ भोजातः १३ पृथ्वतारमाह। पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपं। पातांतरे पृथोरिदं पार्थिवं। आषधीरित्युप
 लक्षणां। इमां पृथिवीं सर्वाणि वस्तूनि दुग्धं अदुग्धं अजागमाभावस्त्वार्थः। हे विप्रास्ते न पृथ्वी देहनेन सोऽयमवतार उशतमः कमनीयतमः वशकांता वित्यस्मात् १४ मत्स्या
 वतारमाह। वाद्युषमन्तरे य उदधिसंभवैः तस्मिन्। यद्यपि मन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित् कौतुकेन सत्यव्रता यमायया दर्शिता। यथा अक्रां डे मा कं डे याये
 ततः सप्तम आकृत्यां रुचेर्यज्ञो भ्यजायत। स यामाद्यैः सुरगणैरपात्वायं भुवांतरं ॥ ११ ॥ अष्टमे मे रुदेयां तु नाभेर्जात उरुकमः। दर्शयन् वर्त्मधी
 राणां सर्वाश्रमनमस्तु ॥ १२ ॥ अषिभिर्यावितो भेजेन वमं पार्थिवं वपुः। दुग्धे मा मोषधीर्विप्रास्ते नाऽयं स उशतमः ॥ १४ ॥ रूपं सज्जगृहे मात्स्यं
 वाद्युषोदधिसंभवैः। नाव्या रोप्य मही मय्या मपाद्देव स्वतं मनुं ॥ १५ ॥ सुरा सुराणां सुदधिमधूतां मंदरावलं। दध्रे कमठरूपेणाष्टष्टकादशो वि
 भुः ॥ १६ ॥ धान्वंतरं द्वादशमंत्रयोदशमेव वा। अपायय सुरानन्या मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥ १७ ॥ चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदैत्यैः दमृर्जितं। ददारक
 रजैर्वज्रस्यैरकां कटलघया ॥ १८ ॥ पंचदशं वामनं कंठत्वा गादधरं बले। पदत्रयं यावमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
 तिष्ठत्वा मही मय्या नाविनौ कारुपायां मर्त्यमित्यर्थः। अपात्त रक्षितवान्। वैवस्वतं इति भाविनी संज्ञा १५ कूर्मावतारमाह। कमठः कूर्मः तदूपेणाष्टकादशोऽवतारे वि
 भुर्दध्रे धार १६ धान्वंतर्यवतारमाह। धान्वंतरं धान्वंतरिरूपं द्वादशमादिप्रयोगस्त्यार्थः त्रयोदशमे रूपं तच्चरितेन संदर्शयति। अपाययदित्यत्र सुधामित्यध्याः
 हारः मोहिन्यास्त्रिया तदूपेणाश्रयान् असुरान् मोहयन् धान्वंतरिरूपेणाश्रयमानो मोहिन्याऽपययदित्यर्थः ॥ १७ ॥ नृसिंहावतारमाह। नारसिंहस्वरूपं विभ्रत। एष
 कां निग्रथित्वा १८ वामनावतारमाह। दुष्टानां मंदं वामयति ॥ १९ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

भा.प्र.

११

परशुरामावतारमाहा। अवतार इति। त्रिः त्रिगुणं यथाभवति तथा सप्रकृत्यः सप्तवाराणां एकविंशतिवारानित्यर्थः १० व्यासावतारमाहा। अल्पमेधसः अल्पप्र
ज्ञानं पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाश्रुके ११ रामावतारमाहा। नरदेवत्वं राघवरूपेणाश्रितः सन् अतः परं अष्टादशे १२ रामकृष्णावतारमाहा। विंशतितम इति वक्तुं
व्येतकारलोपः कंदो नुरोधेन। रामकृष्णावित्येवं नामनीजननीप्राप्य १३ बुद्धावतारमाहा। अजितस्य सुतः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवतारेषोऽशमे पश्यन् ब्रह्मदुहो नृपान्। त्रिः सप्तकृत्यः कुपितो निःशत्रामकरो नमही ॥ १० ॥ ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां परशुरात्। वक्त्रे
वेदतरोः शाखादृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥ ११ ॥ नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यविकीर्षया। समुद्रनिग्रहादीनि वक्त्रे वीर्याण्यतः परं ॥ १२ ॥ एकोनविंशे विंशति
मेव हस्तिपुप्राप्य जन्मनी। रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्वरा ॥ १३ ॥ ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषां। बुद्धेनास्माज्जिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
१४ ॥ अथासौ युगसंध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु। जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ १५ ॥ अवतारास्तस्य संख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्दिताः। यथावि
दासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ १६ ॥

जिनसुत इति पादे जिनः स एव कीकटेषु मध्ये गया प्रदेशे १४ कल्पेवतारमाहा। युगसंध्यायां कलेरंते विष्णुयशसो ब्राह्मणात्सकाशाञ्जनिता जनिष्यते १५ अ
नुक्तसर्वसंग्रहार्थमाहा। अवतारा इति। अख्येयत्वे दृष्टं तः। यथेति। अविदासिनः उपशयश्च न्यातदसु उपशय इत्यस्मात् सरसः सकाशात् कुल्याः क्षुद्रा प्रवाहाः ॥ १६ ॥

सं

लक्ष्य २

रामः

११

य
विभक्तिराहस्यमिति १० तत्रविशेषमाहस्येवेति। पुंसः परमेश्वरस्य केविदंशाः केविकलाः विभूतयश्चात्रमत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वेपियथोप
योगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणं। कुमारनारदादिष्वधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः पृथ्यादिषु शक्त्यावेशः कृष्णकृष्णभावात्तन्माह्वान्नायणस्य आविर्भूतस
र्वशक्तित्वात्। सर्वेषां प्रयोजनमाह। इंदारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंतिसुखिनं कुर्वन्ति १८ सतकीर्तनफलमाह। जन्मेति। गुह्यं अतिरहस्यं जन्मप्रयतः

अथ यो मनवो देवामनुपुत्रमहोजसः। कलाः सर्वे हरेरेव स प्रजापतयस्तथा ॥१७॥ सते चोरा कलां पुंसः कृष्णकृष्णभावात्तन्माह्वान्नायणस्य आविर्भूतस
र्वशक्तित्वात्। सर्वेषां प्रयोजनमाह। इंदारयोदैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयंतिसुखिनं कुर्वन्ति १८ सतकीर्तनफलमाह। जन्मेति। गुह्यं अतिरहस्यं जन्मप्रयतः
वतो ह्यः रूपस्य विदात्मनः। मायागुणौ विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥१९॥

नारदः ॥
शुविः स नदुःखग्रासात् संसारं विमुच्यत इत्युक्तं ॥ तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहद्वयसंबंधस्य भागवत्मायाया विद्याविलसितत्वादेत
द्वयग्राहिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरूपं यते इत्याशयेनाह। सतदिनिपं वभिः। अरूपस्य विदेकरसस्यात्मनो जीवस्य सतत्स्थूलं रूपं शरीरं भागवतो या माया तस्या गुणौ महदादिरूपे
पर विरचितं का आत्मनि आत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः ॥१९॥

यथानभसीति यथा अविवेकिनः नभसिमेघौघं दृष्ट्वा व्यमाकाश इति कल्पयन्ति यथा वा वायुनोद्वयमानम् ह्रस्वरेणुं दृष्ट्वा व्यवापुरिति आकाशवायोश्चासुप्तत्वाभावाद्वा तिर्यक्सा एवं

भा. ५.

१२

त्य
कथमि^{त्य} पेशायां स्वरूपावरोततदध्यासतइतिसदृष्टांतमाह। यथावाद्याश्रितो मेघौघो नभसि आकाशे अबुद्धिभिरज्ञैररोपितः यथावा पार्थिवोरेणः तद्भूतं धूसरत्वादि अनिले एवं दृष्ट
रिआत्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादि धर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ किंवा अतः स्थूलाद्रूपात् परं अन्यदपिरूपं आरोपितमित्यनुषंगः कथं भूतं तत्। यदव्यक्तं सत्त्वं तत्र हेतुः अबुद्धगुण
वृंहितं व्युहः करदरणादि परिणामः तथा अपरिणामः अव्युहः योगाः तैर्वृंहितं अंकितं आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेव कुतः तत्राह। अदृष्टाश्रतवस्तुत्वात् पञ्चाकार

यथानभसिमेघौघोरेणो पार्थिवो निले ॥ एवं दृष्टरिदृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥ अतः परं यदव्यक्तमव्यु
हगुणवृंहितं ॥ अदृष्टाश्रतवस्तुत्वात् सजीवो यत्पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

विशेषवद्वस्तुतदस्मदादिव दृश्यते अयं ते वा इन्द्रादिवत्। इदं तु न तथा तर्हितस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह। सजीवः जीवोपाधिः जीवो जीवेन निर्मुक्तो जीवो जीवं विहायेत्यादौ
जीवोपाधौ लिंगदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः ॥ ननु स्थूलमेव भोगाय तन्नत्वात् जीवस्योपाधिरक्त किमन्य कल्पनयेत्यत आह। यद्यस्मात् स
स्मात् पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म उक्तांति गत्या गतीनां तेन विनाऽसंभवादिति भावः ॥ ३२ ॥

शरिकं दृष्ट्वा व्यमानो नित्यमपि भ्रातृवैत्यर्थः।

रामः

१२

तदेवमुपाधिद्वयमुक्तात्तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मता साह। यत्र यदा इमे स्थूल सूक्ष्म रूपे स्वसंविदा स्वरूपसम्यक्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधाह त्वेतमेव हे
तुमाह। अविद्ययात्मनि कृते इति हेतोः। तद्वत्तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः कथं भूतं दर्शनं ज्ञानेनैकस्वरूपं ३३ तथापि भगवन्मायायाः संसृत्तिकारणभूताया विद्यमा
नत्वा कथं ब्रह्मता तत्राह यदीति। असंदेहे संदेहवचनं यदि वेदाः प्रमाणां स्युरिति व विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरः तदीया देवी संसर्विकेण क्रीडन्ति स्रष्टा माया यद्युपरता भवति। किमित्यु

यत्रेमे सदसद्व्युपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा॥ अविद्ययात्मनि कृते इति तत्त्वब्रह्मदर्शनं॥ ३३॥ यद्येवोपरता देवी मा
या वैशारदीमतिः॥ संपन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते॥ ३४॥ एवं जन्मनिकर्माणि ह्यकर्तृजनस्य च॥
वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्य ते॥ ३५॥

पाअ

परता भवेत्तत्राह। मतिः विद्या अयं भावः यावदे विद्यात्मना आवरणविज्ञेयौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेणाता तदा सदसद्व्युपं जीवोपाधिद्वयानिरंधनाश्रितस्वयमे
वोपरमेदिति तदा संपन्न ब्रह्मरूपं प्राप्नोति विदुस्तज्ज्ञाः। किमतो यद्येवं स्वे महिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते विराजत इत्यर्थः ३४ यथा जीवस्य जन्मादिमाया एव मीश्वर
स्यापि जन्मकर्मादिमायेत्याह एवमिति। अकर्तृकर्माणि अजन्मस्य जन्मानि हृत्य तेः अंतर्गतामिणः॥ ३५॥

परिणामः

भा. प्र.

१३

सम्यक्

तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः स्वातंत्र्यमेव विशेष इत्याह सवा इति पाद्वर्गिकं इन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेवां भवत्येहानुसृजत इत्यर्थः कुतः षड्गुणैः षडिन्द्रियनियंता ३६ ननु किं
ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिर्विषयभोगैर्वा तत्राह न वेति। धातुर्जगद्धि धातुरीश्वरस्य पुतीर्जगद्गीलाः कुमनीषः कुबुद्धिर्निपुणो नतर्कादिकौशलेन न अवेति न जानाति मनसारूपाणि वदसानामा
निसंतततः विलास्यतः। वदोभिरिति बहुत्वं क्रत्यभिप्रायेण मनोवदोभिः सहेति वा ३७ भक्तकथं विज्ञानातीत्याह सवेदेति। अमायया अकु

सवा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यः तिनसृजतेः स्मिन्। भूतेषु वाऽतर्हित आत्मतंत्रः पाद्वर्गिकं जिघ्रति षड्गुणैः ॥ ३६ ॥ न वाऽस्य कश्चिन्निपुणो न धातुरवेति जंतुः
कुमनीषपुतीर्जगद्गीलाः नामानिरूपाणि मनोवदोभिः संतततोनटवर्गमिवाह ॥ ३७ ॥ सवेदधातुः पदवीपरस्य दुरंतवीर्यस्य रथांगपाणेः ॥ यो मायया संततया नुवृत्त्या
भजेत तया दसरोजगंधं ॥ ३८ ॥ अथेह धन्या भगवंत इत्यं यद्वा सुदेवेऽखिललोकनाथे ॥ कुर्वति सर्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त उग्रः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

सेवया २

दिलभावेन संततया अनुवृत्त्या आनुकूल्येन भजेत ॥ ३८ ॥ भक्तिमार्गे प्रस्तावः अवीन अभिनंदति अथेति। यतो भक्त एव भगवत्तत्वं जानाति। अथ अतः भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतो ध
न्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मात् इत्थं प्रश्नैर्वी सुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वति सर्वात्मकं ऐकांतिकं यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः परिवर्तो जन्ममरणाय वर्त्ते न भवति ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

रामः

१३

सतकिमेतकासमपूर्वकथयसितत्राहइदमिति। ब्रह्मसंमितं सर्ववेदतुल्यं उन्नमश्लोकस्य वरितं यस्मिन् तत्। अविद्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति। सुतंशुकं ४२ प्रा
येणमृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ४३ हेविप्राः विप्रर्षेः सकाशा ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितं ॥ उन्नमश्लोकवरितं चकार भगवान्विः ॥ ४० ॥ निःश्रेयसाय लोकस्य धनं स्वस्वयनं महत् ॥ तदिदं ग्राहयामास सुतमा
त्मवतां वरं ॥ ४१ ॥ सर्ववेदेति हासानां सारं सारं समुद्धृतं ॥ स तु संश्रावयामास महाराजं परिहितं ॥ ४२ ॥ प्रायोपविष्टं गंगायां परीतं परमर्षिभिः ॥ कलेस्वधामोष
गते धर्मज्ञानादिभिः सह ॥ ४३ ॥ कलौ नष्टदशमेष पुराणां कोधुनोदितः ॥ तत्र कीर्तयतो विप्राविप्रर्षेभिरितेजसः ॥ ४४ ॥ अहं वाद्यगमंतं त्रिनिविष्टस्तदनुग्रहा
त् ॥ सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यमिति ॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

था

तत्र गंगायां तदेतके
निविष्टः

तत्र अध्यागमं ज्ञातवानस्मि। तत्र कीर्तयतः तत्र निविष्ट इति चान्वयभेदात् तत्र पदावृत्तिरदोषा ४४ यथाधीतं न तु स्वमतिविलसितं तत्र तु यथा मतिस्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथि
तं विसरतः श्रावयिष्यामि ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥

भरितेजसः क्षात्रधर्मोपेतस्परराजर्वे रथे कीर्तयतो ब्रह्मर्षेः शुकात् अध्यागमं पठितवानस्मि २४

भा.प्र.

१४

तुर्ये भागवतारंभकारणादेन दार्यते। व्यासस्यापरितोषस्तजयः प्रवचनादिभिः १ इति एवं प्रसन्नतया श्रावयष्यामिति बुवाणं मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो रडः ब्रह्मविबुधुयः कुलप
तिर्गणमुख्यः तेषां विबुधुयो बहवः श्रवणीतेन वक्तव्यं अतएवं भूतत्वात् शौनको ब्रवीत्। २ यत्तयां कथा माहैकस्मिन् वा स्थाने केन हेतुनेति महाभारतादि धर्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेत
संहिताकरणो किं कारणमित्यर्थः कुत इति सार्वविभक्ति कस्तसिः केन प्रवर्तित इत्यर्थः कस्तो व्यासः ३ यदुक्तं स तु संश्रावयासा श्रीरामरामरामरामरामरामरामराम

व्यास उवाच॥ इति बुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसन्निपातं॥ रडः कुलपतिः स तं ब्रुवः शौनको ब्रवीत्॥ १॥ शौनक उवाच॥ स तं स तं महाभागवद नो वदतां
वर॥ कथां भागवतीं पुण्यां यदा ह भगवान्शुकः॥ २॥ कस्मिन् युगे प्रवृत्ते यं स्थाने वा केन हेतुना॥ कुतः संवेदितः कस्तः कृतवान् संहितां मुनिः॥ ३॥
तस्य पुत्रो महायोगी समदृक् निर्विकल्पकः॥ एकांतमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेत्यते॥ ४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सेतित तत्पुत्रस्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुं तस्या संगोदासीनता माह द्वाभ्यां तस्येति। समदृक् समं ब्रह्म पश्यतीति अतो निर्विकल्पकः स्वार्थकः निरस्तभेदः किं
व एकस्मिन्नेव अंतः समाप्तिर्यस्याः तथा भूतामतिर्यस्य सः यतः उन्निद्रः सायाशयनादुदुहः यानि शा सर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयमीति स्मृतेः अतएव गूढः अप्रकटः मूढ
इव प्रतीयते॥ ४॥

रामः

१४

निर्विकल्पकं प्रपद्यति दृष्टेति आत्मजं शुक्रं प्रवृजंतं मनुयांतं मनुगकंतं त्रिभिर्व्यासं अनग्रमपि दृष्ट्वा जले क्रीडंत्यो देव्यश्चरसः क्रियालब्धया वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः अनग्रम
पीत्यनेनार्थात् तत्सुतो न प्रदत्तुं न ग्रस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य तु क्रिया न परिदधुः तच्चित्रं वीक्ष्य दयं स्त्री अयं पुमानिति भिराभेदमतिस्तवास्ति सुतस्य पुत्रुभेदमतिर्नास्ति विविक्ता पृ
तादृष्टिर्गस्य ५ कथमिति एवं भूतोः सौ कथमालक्षितः जातः कुरुवंशं गलाश्च देशविशेषास्नानसंप्राप्तः प्रथमं ततो गजसाहये विवरनगजेन सहित आकूयो नाम यस्य तस्मि

दृष्ट्वा नुयांतं मृषिमात्मजमप्यनग्रं देवो क्रिया परिदधुर्न सुतस्य चित्रं ॥ तद्दीक्ष्य पृच्छति मुनौ जगदुत्तवाऽस्ति स्त्री पुंभिर्दानतु सुतस्य विविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥ कथ
मालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुवंशं गलान् ॥ उमन्नमूकजडवदिवरनगजसाहये ॥ ६ ॥ कथं वा पांडवे यस्या राजर्षेर्मुनिना सह ॥ संवादः समभूत्ता तयत्रै
षा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥ स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनां ॥ अवेक्ष्यते महाभाग स्त्रीर्था कुर्वन्तदाश्रमं ॥ ८ ॥ अभिमन्युसुतं सुतप्रादुर्भा गवतो जमं
॥ तस्य जन्म महाश्रयं कर्माणि वगृणीहि नः ॥ ९ ॥ स सप्तादकस्य वा हेतोः पांडूनां मानवर्द्धनः ॥ प्रायोपविष्टो गंगायामनादृत्याऽधिराश्रित्य ॥ १० ॥

न हस्तिनापुरे हस्तिनाम राजा तेन निर्मितत्वात् ६ एवं भूतेन मुनिना सह यत्र संवादे षा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ७ एतद्वारब्धानं बहुकालावस्थानापेक्षंतस्य
त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति गोदोहनमात्रं कालं प्रतीक्षते तदपि न भिक्षार्थं किंतु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थी कुर्वन्तस्मादेवं भूतोऽत्र वक्तव्यं ८ श्रोतुं स्वविरत
मती वा श्रयं यतः अतः कथयेत्याह अभिमन्युसुतमिति पंचभिः गृणीहि कथय ९ सप्ताद्वक्रवर्ती वेति विवर्तकं कस्य वा हेतोः कस्मात् कारणात् १० अधिराश्रित्यं अधिराज्ञं श्रियं
संपदमनादृत्य ॥ १० ॥

भा.प्र.
१५

यस्यपादनिकेतंवरणपीठं हस्तधनान्यानीयशत्रवोनमंति। अंगहेस्तयुवातरुणायदा। एषतरेकत आर्षमात्मनेपदं। असुभिः प्राणैः सह ॥ विरक्तस्य किं धनादिभिरिति वेत्त
त्राह शिवायेति लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्धौ भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवन्ति न त्वात्मार्या। एवं सति असौ राजानिर्विद्य विख्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्मुमोवानहि
परोपजीवनं संयंत्य कुमुदितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नमंति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः ॥ कथं स वीरः श्रियमंगदुत्पजां युवैष तो
त्सुमहो महासुभिः ॥ ११ ॥ शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उन्नमसौ कपरायणा जनाः ॥ जीवन्ति ना
त्मार्यमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतः कलेवरं ॥ १२ ॥ तत्सर्वतः समावक्ष्य पृष्टो यदि ह किंचन ॥ मन्येतां वि
षये वा वां स्नातमन्यत्र कांदसात् ॥ १३ ॥ ॥ सत उवाच ॥ द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ॥ जातः पराश
रयोगी वा स व्यांकलयाहरेः ॥ १४ ॥

यत् किंचन पृष्टोऽसितत्सर्वतोऽसभ्यं समावक्ष्य यस्मात्वा वां विषये गिरांगोदरेऽर्थस्नातं पारंगतं वां मन्ये कांदसादन्यत्र वैदिकव्यतिरेकेण अत्रैव गीकत्वात् ॥ कस्मिन् युग
न्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह। द्वापरे समनुप्राप्ते। कदेन्यपेक्षायां माह। तृतीये युगस्य पर्यये परिवर्त्ते वा स व्यांकलयाहरेः। सत्यवत्यां योगी ज्ञानी
व्यासो जातः ॥ १४ ॥

रामः
१५

जलमुस्पृशजलेस्नानादिकं कृतेत्यर्थः॥ आसीनो बभूवेति शेषः॥ विविक्ते देश इत्यादिविक्ते कार्थमुक्तं अनेनैव वदरिकाश्रमस्थानं सवितं १५ तत्र वसन्नधिगुणधर्मव्यतिकरादिकं वीक्ष्य
सर्ववर्णाश्रमाणां वयद्वितं तद्व्यावितित्तौ येनान्वयः परावरजः अतीतानागतवित्। अयं करं होवे गोयस्य तेन कालेन युगधर्माणां व्यतिकरं संकरं प्राप्तं वीक्ष्य तथा भुवि युगे युगे १६

सकदा वित्तरस्य ता उपस्पृश्य जलं शुवि॥ विविक्ते एक आसीन उदिते रविमंडले॥ १५॥ परावरजः सन्नधिः कालेना व्यक्तरं हसा॥ युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं युगे युगे
॥ १६॥ भौतिकानां वभावानां शक्तिज्ञा संवत्कृतं॥ अश्रद्धा नानिः सत्त्वान् दुर्मेधान् हसिता युषः॥ १७॥ दुर्भगांश्च जनां वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन दक्षुषा॥ सर्ववर्णांश्च
माणां यदध्यो हितममो घट्कं वातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकं। व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधं॥ १८॥ त्रयजुः सामाथर्वी व्यावेदाश्चत्वार उ
द्धताः॥ इतिहासपुराणां वपं यमो वेद उच्यते॥ १९॥ तत्र वेदधरः पेलः सामगो जैमिनिः कविः॥ वैशंपायन एवैको निष्ठातो यजुषा मुत॥ २०॥ अथर्वगिरसा
मासीत सुमंतुर्दरुणो मुनिः॥ इतिहासपुराणानां पिता मेरो महर्षिणः॥ २१॥

भौतिकानां शरीरादीनां तत्कृतं कालकृतं। निःसत्त्वान् धैर्यशून्यान् दुर्मेधान् मंदमतीन् १७॥ १८ ततश्चतुर्होत्रोपलक्षिताश्चत्वारः अविजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं कर्म वातुर्होत्रं॥
शुद्धं शुद्धिकरं यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय १९ वातुर्विध्यमेवाह ऋगिति। उद्धताः पृथक्कृताः २० निष्ठातः पारंगतः २१ दारुणः अथर्वोक्ताभिवादिप्रवृत्तेः॥ २२॥

भुवि १

भा.प्र.

१६

शाखाविभागमाह त एतद्विषयस्य न विभक्तवन्तः १३ वेदविभागप्रयोजनमाहात एवेति। ये पूर्वमतिमेधाविभिर्धार्यते स्म त एव १४ किंवा स्त्रीशूडेति द्विजबंधवः त्रैवर्णिकेष्वध-
माः तेषां कर्मरूपेऽप्येयसी श्रेष्ठः साधने। एवं भवेत् अनेनैव प्रकारेण भवत्विति अत एव तेषां कृपया भारताख्यानं मुनिना कृतं ॥१५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त एव त्रयस्यो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ॥ शिष्यैः प्रशिष्यैस्तु किं चैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥१३॥ त एव वेदादुर्मेधैर्धार्यते पुरुषैर्यथा ॥ एवं वकारभग-
वानव्यासः कृपणावत्सलः ॥१४॥ स्त्रीशूडद्विजबंधूनां त्रयीनश्रुतिगोवरा ॥ कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेयसं भवेदिह ॥ इति भारतमाख्यानं कृपया मुनि-
ना कृतं ॥१५॥ एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसिद्धिजाः ॥ सर्वात्मकेनापि यदाना तुष्य हृदयंततः ॥१६॥ नातिप्रसीद हृदयः सरस्वत्यास्तदेश्वो ॥
वितर्कयन् चिक्कस्य इदं प्रोवाच धर्मवित ॥१७॥ धृतवतेन हि मया कंदांसि गुरवो मयः ॥ मानिता निर्वर्लीकेन गृहीतं वाऽनुशासनं ॥१८॥ भारत व्यप-
देशेन ह्यान्नापार्थश्च दर्शितः ॥ दृश्यते यत्र धर्मादिस्त्रीशूडादिभिरप्युत ॥१९॥ ॥

भूतानां श्रेयसिहिते। सर्वात्मकेनापि कर्मणा १६ नातिप्रसीदत हृदयं स्यसः। विज्ञाप्रसन्नौ हेतुं वितर्कयन् इदमुवाच स्वगतं १७ मानिताः पूजिताः अनुशासनं आत्मा

१८
१९

रामः

१६

दैत्यदेहेभवः आर्त्तजीवः वस्तुतोविभुः परिपूर्णस्य आत्मनाखेन रूपेण असंपन्नः तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति । ब्रह्मवर्चसंवेद अवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवो ब्रह्मवर्च
स्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि । यद्वा न केवलमसंपन्न इवाभाति प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसवानपि

अथाऽपि वतमेदैस्यो ह्यात्मा वैवाऽत्मना विभुः ॥ असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्य सत्तमः ॥ ३० ॥ किंवा भागवता धर्मानप्रायेणानिरूपिताः ॥ प्रियां परमहं
सानांत एव ह्यव्युत्प्रियाः ॥ ३१ ॥ तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ॥ कलस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतं ॥ ३२ ॥ तमभिजाय सहसा प्र
त्युत्थायाऽगातं मुनिः ॥ पूजयाम विधिवन् नारदं सुरपूजितं ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे नारदव्याससंगमश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

असत्तम इवाभाति पातांतरे कसनीयतमोऽपीति ३० असंपन्नो हेतुं स्वयमेवाशंकते किंवेति । प्रायेण भूयस्तेन हियस्मान्न एव धर्माः अव्युत्प्रियाः ३१ खिलं न्य
ने खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः कलस्य व्यासस्य प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थं ३२ तं नारदमागतमभिजाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवन् पूजयामासेति ३३ प्रथमे चतुर्थः ॥

भा. ५.
१७

पंचमे सर्वधर्मेभ्यो हरिकीर्तनगौरवं। व्यासविज्ञप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते। उपसमीपे आसीनं विप्रं विद्यासंहरुक्त्वाः महायज्ञाः स्मयं ईषद सन्निवेत्यनेन सुखप्रसन्ननिर्द्योत्यते। यदा इवेत्यनधिकारार्थं अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः १ शरीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण कश्चिर्किं परितुष्यति। मानस आत्मा मनोभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कश्चित्तनोवेति २ ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्मादियत्तत्सर्वं सुसंपन्नं सम्यक् ज्ञातं अपि

उपासीनं २५

सत उवाच॥ अथ तं सुखमासीनं हृदुक्त्वाः॥ देवर्षिः प्राह विप्रं विवीणापाणिः स्मयन्निवा॥ १॥ श्रीनारद उवाच॥ पाराशर्यमहाभाग भवतः कश्चिदात्मना॥ परितुष्यति शरीर आत्मा मानस एव वा॥ २॥ जिज्ञासितं सुसंपन्नमपि ते महदद्भुतं॥ कृतवान्भारतं यत्सर्वार्थपरिहृतिं॥ ३॥ जिज्ञासितमधीतं ब्रह्मयज्ञः॥ तस्मात्तनं॥ तथापि शोवस्यात्मानमकृतार्थं उवप्रभो॥ ४॥ व्यास उवाच॥ अत्येवमे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथाऽपि नात्मा परितुष्यते मे॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृक्षामहेत्यात्मभवात्मभूतं॥ ५॥

शब्दादनुष्ठितं वेत्यर्थः। अथीति पाठे संबोधनं। सुसंपन्नत्वे हेतुः। महदद्भुतमित्यादि सर्वैरर्थैर्धर्मादिभिः परिहृतिं परिपूर्णं ३ किंवा यत्सनातनं नित्यं परंब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितं अधीतं अधिगतं प्राप्तं वेत्यर्थः। तथापि शोवसितं किमर्थमिति शेषः ४ आत्मा शरीरो मानसश्चात्तन्मूलं तस्यापरितोषस्य कारणां। अव्यक्तं अस्पृष्टं हेनारदत्वात्वां पृक्षाम आत्मभोवस्यात्मानो देहादुद्भूतं अतएव अगाधोऽतिगंभीरो बोधो यस्य तत्त्वां॥ ५॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः

१७

वेदात्मकमिति वा २

अगाधबोधतांप्रपंचयन्नाह। सवा इतिहाभ्यां। सर्वगुह्यज्ञानेहेतुः यद्यस्मात्पुराणः पुरुषः पासितस्त्वया कथं भूतः परावरेणः कार्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं
सृजतीत्यादि ६ किं वत् त्रिलोकी पर्यटनं अर्क इव सर्वदर्शी। योगबलेन वप्राणवायुरिव सर्व प्राणिनामंतश्चरः सन् आत्मसाक्षी बुद्धिद्विजितः। अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन निष्कान्तस्य
तदुक्तं याज्ञवल्क्येन इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां श्रयंतु प

स वै भवान्वेदसमस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः॥ परावरेणो मनसैव विश्वं सृजत्यऽव्यतिगुणैरसंगं॥ ६॥ त्वं पर्यटन्नर्क इ त्रिलोकी मंतश्चरो वायुरिवाऽऽत्मसाक्षी
॥ परावरे ब्रह्मणि धर्मतो ब्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विवक्ष्व॥ ७॥ श्रीनारद उवाच॥ भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलं॥ येनैवा सौ ननु ध्येत मन्येत दर्शनं खिलं॥ ८॥
यथा धर्मो दयश्चार्थमुनिवर्याऽनुकीर्तिताः॥ न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णिताः॥ ९॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति। अतरेव ब्रह्मणि वेदाख्ये ब्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्कान्तस्य मे अलं अत्यर्थं यत्न्यूनं तद्विवक्ष्वितर्कय ७ अनुदितप्रायं अनुक्तप्रायं भगवद्यः
शोविना येनैव धर्मो दिज्ञानेनासौ भगवान्ननु ध्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं मन्ये ८ ननु भगवद्यः शब्दतत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति। वराहाद्वर्मादि साधनानि वतथा धर्मादि
वतप्राधान्येन वासुदेवस्य महिमानोक्त इत्यर्थः॥ ९॥

भा. ३.
१८

वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्यानुयं च विलमेवेत्याह। नेति। वित्रपदमपियद्वयोहरेर्यशोनप्रगृहीततत्वाय संतीर्थका कतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उक्तं
तिमन्यते। कुतः मानसाः सत्प्रधाने मनसि वर्तमाना हंसा यतयो यत्र न निरमंति कर्हि विदपि नितरां न रमंते। उक्ती कदायाः उक्ती कसनीयं ब्रह्म ह्येति वा सो ये वांते। यथा प्रसिः
हंसा मानससंसारसि वरंतः कसनीयपत्रखंडनिवासाः ~~निरमंति~~ विवित्रात्रादियुक्तेः पुच्छिका कक्रीडास्थानेन निरमंत इति शेषः १० विनापि पदवातुर्धं भागवदशः प्रधानं ववः

नयद्वयविव्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृहीत कर्हि वित॥ तदाय संतीर्थं मुक्तं तिमानसानयत्र हंसा निरमंत्युक्ती कदायाः ॥ १० ॥ तदा विमर्गो जनता घविह्वो
यस्मिन् प्रतिशोकमवद्वत्यपि ॥ नामान्यनंतस्य यशो कितानि यतश्चावन्ति गायंति गृह्णांति साधवः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पवित्रमित्याह तदा विमर्ग इति सवासौ वा विमर्गश्च वाचः प्रयोगः जनानां समूहो जनता तस्या अद्य विह्वलवयति नाशयतीति तथा सयस्मिन् वा विमर्गो अवद्वत्यपि अयथाहादि
युक्तेः पि प्रतिशोकं अनंतस्य यशसां कितानि नामानि भवंति। तत्र हेतुः यतः यानि नामानि साधवो महान्तः वक्त्रि सति श्रुत्वांति श्रोतरि सति गृह्णांति अन्यदा तु स्वयमेव गायंति कीर्तयंती
ति ॥ ११ ॥

रामः
१८

भक्तिहीनं कर्मबंधनमेवेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति। नैकर्म्यमिति निष्कर्मवत्तदेकाकारत्वाच्चिकर्मतारूपं नैकर्म्यं त्र्यतेनेत्यंजनमुपाधिः। तन्निवर्तकं निरंजनं। एवंभूतमपि
ज्ञानं अच्युतेभावो भक्तिः सद्भिर्जितं वेत्तु अलमत्यर्थं न शोभते सम्यगपरोक्षाय न कल्पत इत्यर्थः। तदा शश्वत्साधनकाले फलकाले च अभङ्गः स्वरूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकार
णमकाम्यं तदेति वकारस्यान्वयः। तदपि कर्म इत्येव नार्पितं वेत्तु कुतः पुनः शोभते बहिर्मुखत्वेन सत्यशोधकत्वाभावात्॥१॥

नैः कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनं॥ कुतः पुनः शश्वदभङ्गमीत्येव नार्पितं कर्म यदप्यकारणं॥१॥ अथो महाभाग भवानमोघद
कश्चुविश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः॥ उरुक्रमस्याः खिलबंधमुक्तये समाधिनाः नुस्मरतद्विवेचितं॥१॥ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्वाचुर्यं कर्म कौशलानि व्यर्थान्येव यतः अतो हरेश्चरितमेवानुवर्तयेत्याह। अथो इति। अथो अतः कारणात् असो घायथार्थादकधीर्ययस्य शुविश्रुदं
अवो यशो यस्य सत्यरतः धृतानि व्रतानि येन स भवानेवं महागुणलावतः। अत उरुक्रमस्य विविधं वेष्टितं लीलां समाधिना विनैकाग्र्येण अखिलस्य बंधमुक्तये त्वमनुस्मरस्व
त्वावर्तयेत्यर्थः॥ एतच्च वाक्यांतरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः॥१॥

भा.प्र.
१६

का.

विपक्षे दोषांतरमाहातत उरुक्रमविवेष्टितात पृथक्कृतः अतएवाव्यथा प्रकारांतरेण यत्किंचिदर्थोतरं विवक्षतः तथा विवक्षया कृतैः स्फुरितैरूपैर्नामभिश्च वक्तव्यतेनोपस्थितैः दुःस्थि-
ताऽनवस्थितासतीमतिः कदाचित्कापि विषये आस्यदं स्थानं न लभेत वा तेन आहता आघूर्णिता नौरिवा तदुक्तं। गीतासु। व्यवसायात्तिष्ठतिरेके ह कुरु नंदनै। बहुशाराद्यनंताश्च बुद्ध-
योऽव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवं हरियशोविना भारतादिषु कृतं धर्मादिवर्णनम किंचित्करमित्युक्तं प्रत्युत विरुद्धमेव जातमित्याह जुगुप्सितं निचं काम्यकर्मादिस्वभावतएव रक्तः

म

ततोऽन्यथा किंच नयदिवक्षतः पृथक्कृत रूपनाभिः॥ न कुत्रचित्कापि बुद्धिस्थितामतिर्लभेत वा ताहता नौरिवाऽस्यदं॥ १४॥ जुगुप्सितं धर्मकृते
ऽनुशासतः स्वभाव रक्तस्य महान्वयतिक्रमः॥ यद्विकृतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते तस्य निवारणं जनः॥ १५॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

स्य तत्र रागिणैः पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थं अनुशासतस्तव महान्वयतिक्रमः अन्यायः कुत इत्यत आह यस्य वाक्यतोयमेव मुख्यो धर्म इति स्थितः इतरः प्राकृतो जनः तस्य काम्यकर्मा-
दिः अन्येन तत्त्वज्ञेयक्रियमाणं निवारणं स्वयमेव त्वया क्रियमाणं यद्वा न कर्मणान प्रजयान धनेन न त्वया रो नैकं अमृतत्वमानश्रित्यादि श्रज्या क्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति
न मन्यते। किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृत विषयं तदितिकल्पयंति। तदुक्तं मतांतरोपन्यासे भट्टैः। तत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽध्यप्येवाद्योनराः गृहस्थत्वं न शङ्कन्ति कर्तुं मेघां सयं विधिः। नैष्टिकं च
सवयं वा परिब्राजकतापि वा तैरवश्यं गृहीतव्या तेनादावेतदुच्यते इत्यादि॥ १५॥ ०

रामः
१६

ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गे निघते तर्हि निवृत्तिमार्गेण सर्वधर्मक्रियात्यागेनैव परमेश्वरसुखस्वरूपानुभूतेः किंतु यथाः कथनेनापि तत्राह। विवक्षाणा इति निघणः कश्चिदेव निवृत्तिः सर्व
क्रियानिवृत्त्या अस्य विभोः। सुखं निर्विकल्पकं सुखात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुं महति न पुनरविवक्षाणाः प्रवृत्तिस्वभावः। विभुत्वे हेतुः। न अंतःकालतः पारं ददेशतो यस्य तस्य विभोश्चेष्टि
तं। ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः। अतएव गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवर्तमानस्य जनस्य दर्शय भवानिति त्वमित्यर्थः पाठांतरे हे भवन्निति संबोधनं १६ एवं ताव
त्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात् विहाय हरेर्लीलैव वर्णनीयत्वं। इदानीं तु नित्यनैमित्तिकस्वकर्मनिष्ठा मय्यनादृत्य केवलं हरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह। त्यक्तेति। ननु स्वध

विवक्षाणा स्याः हतिवेदितुं विभोरनंतपारस्य निवृत्तिः सुखं॥ प्रवर्तमानस्य गुणैरनात्मनस्ततो भवान् दर्शय वेष्टितं विभो ॥१६॥ त्यक्त्वा स्व
धर्मवराणां वृजं हरेर्भजनः पक्वोऽथ पतेत्ततो यदि॥ यत्र क्वाः भद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्नो भजतां स्वधर्मतः ॥१७॥ ॥ ३ ॥ ३ ॥

र्मत्यागेन भजनभक्तिपरिपाकेन कृतार्थो भवेत्तदानकाविच्छिंतायदि पुनरप्येवमिष्येत ततो भ्रष्टे द्वा तदा स्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थः स्यादित्याशंक्या ह ततो भज^{ना}त्कथं
वितपतेत् भ्रष्टेत् श्रियेत वा यदि तथापि भक्तिरसिकस्य कर्मनधिकारात् नानर्थका। अंगिरस्त्यापाह वा शब्दः कदाक्षेयत्र क्वानीव यो नावपि अमुष्य भक्तिरसिकस्य अभद्र
मभूत्किं नाभूदेवेत्यर्थः। भक्तिवासनासद्भावादिति भावः। अभजद्भिस्तु केवलं स्वधर्मतः को वा अर्थ आप्नः प्राप्नः। अभजतामिति पृष्टीतुं संबंधमात्रविवक्षया ॥१७॥ ॥

लोक

भा.प्र.
१०

ननु स्वधर्ममात्रादपि कर्मणापि नृलोक इति श्रुतेः पितृलोक प्राप्तिः फलमस्येव तत्राह तस्येति कोविदो विवेकी तस्यैव हेतोः तदर्थं यत्नं कुर्यात्तयत् उपरिब्रह्म पर्यंतं अधः स्थाव
रपर्यंतं वभ्रमद्भिर्जीवैर्न लभ्यते। पृथीतु पूर्ववत्। यत्तु विषयसुखं अन्यत एव प्राचीनकर्मणा सर्वत्र नरकादावपि लभ्यते दुःखवत्तथा दुःखं प्रयत्नं विनाऽपि लभ्यते तद्वत्तदु
क्तं॥ अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायंति रेहिनां। सुखान्यपि तथा मन्येदैन्यमत्रातिरिच्यत इति १८ यदुक्तं यत्र कवाभद्रमभूदिति तदुपपादयति न वा इति। सुकुंद

तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यधः॥ तल्लभ्यते दुःखवदन्यतः सुखं कालेन सर्वत्राभीरं हसा॥ १८॥ न वै जनो जातु कथं वनावजे
न सुकुंदसेव्यऽन्यदंगसंस्मृतिं॥ स्मरन्सुकुंदां युपगृह्णन् पुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहो यतः॥ १९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सेवीजनः जातुकदाचित्। कथं वनकुयोनिगतोऽपि संस्मृतिं नावजेत् न विज्ञेत्। अंगग्रहो अन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवदिति वैधर्म्यदृष्टांतः कुत इत्यत आह। सुकुंदां यो उप
गृह्णन् अलिङ्गनं पुनः स्मरन् विहातुं नेकेतयतोऽयं जनो रसग्रहः रसेन रसनीयेन गृह्यते वशीक्रियते यद्वा रसनीयेन ग्रह आग्रहो यस्य। तदुक्तं भगवता। यत ते वततो भूयः संसि
द्धौ कुरु नंदन। पूर्वाभ्यासेन येनैव हि यते स वशीपि स इति॥ १९॥

रामः
१०

तदेवं भगवत्लीलां प्राधान्येनानुवर्णयेत्पुनस्तत्र को भगवान्काश्च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह इदं विश्वं भगवानेव स तु अस्मादि अस्मादितर ईश्वरात्प्रपंचो न पृथक् ईश्वरस्तु प्र
पंचात्पृथगित्यर्थः तत्र हेतुः यतो भगवतः हेतोर्जगतः स्थित्यादयो भवन्ति अनेनैव लीला अपि दर्शिताः यदा इदं विश्वं भगवान् इतर इव यः स जीवोऽपि भगवान् वेतना वेतन प्रपंच
स्तद्व्यतिरेकेण नास्ति स एवैक सत्त्वमित्यर्थः हि शब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिः प्रमाणं सूचितं तद्विषयमेव भवान्नेर प्रादेशमात्रं एकदेशमात्रं आचार्यवान् पुरुषो वेदेत्यादिः

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थान निरोध संभवाः ॥ तद्विषयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितं ॥ १० ॥ त्वमात्मनाऽऽत्मानमेवे
त्यस्य मोघद्वक् परस्य पुंसः परमात्मनः कलां ॥ अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोधि गण्यतां ॥ ११ ॥ इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा शिष्टं
स्य सक्तस्य वव इदं तयोः ॥ अविश्रुतोऽर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं ॥ १२ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अन्यर्थे संपादनाय प्रदर्शितं १० नवतवाचार्योपेक्षा ईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हे अमोघद्वक्त्वं आत्मनात्मानमजमेव संतंजतेः शिवाय प्रजातमेवेहि कुतः परस्य पुं
सः कलां अंशभूतं तत्तस्मान्नहानुभावस्य हरेरभ्युदयः पराक्रमो अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यतां ११ अनेनैव तप आदि सर्वतपसफलं स्यादित्याह इदं हीति पुंसं पुरुषस्य श्रु
तादयोभावे निष्ठा इदमेव हितयः अवगादेरविश्रुतो नित्योऽर्थः फलं किं तत् उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति यत् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

शिष्टं पुनस्तपस्य त
याय जने स्तुतमध्य
यनं बुद्धिं ज्ञातं दत्तं दा
ने २

भा.प.
११

सत्संगतो हरिकथाश्रवणादिफलं स्वहृत्तांतेन प्रपद्यति। अहं पुरा पूर्वकल्ये अतीत भवे पूर्वजन्म निर्वेदादिनां दास्याः सकाशाद भवं जातोस्मि निरूपितः नियुक्तः कयोगिनां संन्यासिनां
शुश्रूषणो प्रादृषिवर्षो पलक्षिते वा तु मां स्थे निर्विविक्ततां निर्वेशं एकत्र वा संकृते मिह तां १३ अपेता न्यखिलानि वापला नियस्मान्मि न दात्रे नियते दिव्ये। अधृत क्रीडनकेत्य
क्रीडा साधने। अनुवर्तिनि अनुकूले १४ उक्लिष्टलेपान पात्रल गान् तैर्हि जैरनुजातः स न भुंजते न भोजनेनापास्त किल्विषो जातोऽस्मि ते पांधर्मे परमेश्वर भजने एव आ
जे

अहं पुराऽतीत भवेऽभवं मुने दास्यास्तु कस्याश्च न वेद वादिनां॥ निरूपितो बालक एव योगिनां शुश्रूषणो प्रादृषि निर्विविक्ततां॥ १३॥ ते मय्यपेता खिलवा
पलेऽभके दांतेऽधृत क्रीडनके तु वर्तिनि॥ वक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयो ल्यभाषिणि॥ १४॥ उक्लिष्टलेपान नु मोदितो हि जैः सकृत्स
भुंजेत दपास्त किल्विषः॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्ध वेत सस्तु हर्म एवाऽतस्मिन् विः प्रजायते॥ १५॥ तत्रान्वहं रुक्म कथाः प्रगायता मनुग्रहेणाऽश्रुणा वंसनो हराः॥ ताः
अद्वयामेऽनुपदं विष्टावतः प्रियश्रवस्य गममाऽभवदुविः॥ १६॥ तस्मिन्नुदाल बरुवेर्महामुने प्रियश्रवस्य सबलिता मतिर्ममा॥ यथाहमेतत्सदसत्त्वमाय
यापश्येमपि ब्रह्मणि कल्पितं परे॥ १७॥

तनो मनसोरुविः प्रजायते स्मेत्यनुषंगः १५ अश्रुणा वंसनो हराः प्रियश्रवस्य गममाऽभवदुविः १६ तस्मिन्नुदाल बरुवेर्महामुने प्रियश्रवस्य सबलिता मतिर्ममा १७ यथाहमेतत्सदसत्त्वमाय
यापश्येमपि ब्रह्मणि कल्पितं परे १८

रामः
११

एवंश्रुत्वं पदार्थज्ञानेदेहादिकृतविशेषनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवर्तिकादृढाभक्तिज्ञानेत्याहेत्कमिति। हरेर्विश्वः अनुसंवंत्रिकालं १८ तस्येतिज्ञातश्रुत्वं पदार्थस्य दृढभः
क्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य १९ गुह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यतमं तस्माच्च विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरं तत्राप्येव ज्ञानं गुह्यतमं। भगवतो दितं भागवतं शास्त्रं अन्ववो वन
उपदिष्टवन्तः २० तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तं पदार्थज्ञानात् विवेकेन दर्शयति येनैवेति। अविदं ज्ञातवानहं २१ तत्साधनधर्मस्य सवितमित्याह। एतदिति। तावत्रयस्याध्यात्मिकादेः

इत्कं शरत्पार्षिकावत् हरेर्विश्वावतो मेनुसवं यशोमलं॥ संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्तात्तरजस्तमोपहा॥ १८॥ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य
प्रश्रितस्य हतेन सः॥ श्रद्धा न स्य बालस्य दांतस्यानुवरस्य वा॥ १९॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्र तस्माद्भागवतो दितं॥ अन्ववो वनगमिष्यन्तः रूपयादीनवः
सलाः॥ २०॥ ये वाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः॥ माया नुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदं॥ २१॥ एतत्संस्मृतं ब्रह्म न तावत्रयविकिसितं॥ य
दि श्वरे भगवति कर्म ब्रह्मणि भावितं॥ २२॥ आमयो येन भूतानां जायते यश्च सुव्रतः॥ तदेव ह्यमयं द्रव्यं न पुनानि विकिसितं॥ २३॥ ॥ ॥

श्रिकिसितं भेषजं निवर्तकं सत्वशोधकमिति यावत्। किंतु। भगवति भावितं समर्पितं यत्कर्म तत्। कथं भूते भगवति। ईश्वरे सर्वनीयं तरिष्यमपि ब्रह्मणि अप्रयुत
पूर्णरूपे २२ ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तावत्रयनिवर्तकत्वं सामग्रीभेदेन घटत इति सदृष्टं तमाह द्वाभ्यां। य आमयो रोगः येन घृतादिना जायते तदेव केवलमा
मयकारणभूतं द्रव्यं तमा मयं न पुनानि निवर्तयतीत्यर्थः किंतु विकिसितं द्रव्यं तरेर्भावितं सत्पुनान्येव यथा॥ २३॥

भा.प्र.
११

आत्मविनाशाय कर्मनिवृत्तये कल्प्यन्ते समर्था भवन्ति। परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः अत्र प्रथमं महत्सेवा तत्तत्कृपा तत्तत्तद्वर्माद्व्याप्तो भगवत्कथा अवगांतो भगवतिरिति
तथा वदेह इयदिवेकात्मज्ञानं। ततो दृढा भक्तिः ततो भवत्तत्त्वज्ञानं तत्तत्तत्कृपाया सर्वज्ञत्वादि भगवद्गुणादिर्भाव इति क्रमो दर्शितः॥ ३४॥ ननु वज्ञानेनाज्ञानप्राप्तक
र्मनाशः तच्च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति कथं कर्मनो कर्मनाशः स्यात्तत्राह यदत्रेति ३५ भगवदर्थेणो न क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति सदाचारेण दर्शयति कुर्वाण

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः॥ तस्यैवात्मविनाशाय कल्प्यन्ते कल्पिताः परे॥ ३४॥ यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणं॥ ज्ञानं यत्तदधीनं हि भ
क्तियोगसमन्वितं॥ ३५॥ कुर्वाणाय त्रकर्मणि भगवद्विद्याया सकृत्॥ गच्छन्ति गुणानामानि क्लृप्तानुस्मरन्ति च॥ ३६॥ उँ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धी
महि॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च॥ ३७॥ ईश्वर्यभिधानेन मंत्रमूर्तिममूर्तिकं॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान्॥ ३८॥ ॥ ॥ ॥

ति-

विद्यायां कर्मणि कुर्वाण भवन्ति तदा क्लृप्तस्य गुणमौनो निगूणंति अनुस्मरन्ति तं वक्त्रमिति त्वर्थः इयं भगवद्विद्या यत्करोषि यदस्मासि यजुहोषि यदसि यत्। यत्तपस्य
सि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ३६ कीर्तनस्मरणरूप भक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह ईश्वर्यभिधानेन मंत्रममूर्तिकं॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान्॥ ३८॥
इति यत्र यदा भगवतः २

रामः
११

क्वचित्तिरिक्तमूर्तिश्च न्ययजते पूजयति स पुमानसम्यक्दर्शनो भवति॥ ३८॥

एवं ब्रह्मतत्त्वमिदं हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह। इमं स्वनिगमं सर्वपदेशं मयानुष्ठितं अवेत्यज्ञात्वा भावं प्रीतिं च ३२ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रं अ
नल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रं श्रुतं विभोर्विश्रुतं यथाः प्रत्याहिकथय। येन विश्रुतेन बुद्धेन विदं विदुः पां बुभुत्सितं वोदुमिच्छा समाप्यते यतः दुःखैः पीडितानां क्लेशशान्तिप्रकारं
तरेणानमन्यते ४० इति प्रथमे पंचमः। व्यासस्य प्रत्ययार्थं वषट्प्राज्ञमसंभवं। स्वभावं नारदः प्राह कृष्णसंकनोद्वं १ स्वयमपितथा विकीर्णं रूपं देशानंतरभावि

थ ३

इमं स्वनिगमं ब्रह्म त्रवेत्यमदनुष्ठितं॥ अदभ्रं ज्ञानं मे श्रुयं स्वस्मितभावं वंके शवः॥ ३२॥ त्वमप्यदभ्रं श्रुतं विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदं बुभुत्सितं॥ प्र
त्याहिदुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशान्तिना न्यथा॥ ४०॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पंचमोऽध्यायः॥ ५॥ ॥ नारद उवाच॥ एवं निशं
स्य भगवान् देवर्षेर्जन्मकर्मव॥ भूयः प्रकृतं ब्रह्म न व्यासः सत्यवती सुतः॥ १॥ श्रीवेदव्यास उवाच॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिच्छव॥ वर्त्तमानो वयस्या
द्येततः किमकरोद्भवान्॥ १॥ स्वायं भुवं कथां ह्यावर्त्तितं ते परं वयः॥ कथं वेदमुदस्राहीः काले प्राप्ते कले वरं॥ ३॥ प्राकल्पविषयमेतां स्मृतिं ते सुरसत्तम॥ न ह्येष व्यवधा
त्काल एष सर्वनिराकृतिः॥ ४॥ नारद उवाच॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टुमिच्छम॥ वर्त्तमानो वयस्याद्येतत एतदकार्षं॥ ५॥ ॥

मि२ तद्वरितं प्रकृतिभिर्द्वैरिति विप्रवसिते इदं देवागमने कृते सति विज्ञानस्ये पदेष्टुभिः १ परं वयः उत्तरमायुः जेतव्या कथं वर्त्तितं नीतं इदमिति दासी पुत्रभूतं कले वरं उदस्राहीः उत्सृष्टवानसी ३
एष कल्यांतलक्षणः कालः ते स्मृतिं कथं न व्यवधानं रवंडितवान् अशागमाभावात् सार्धं हियतः एष सर्वस्य निराकृतिरपलापो यस्मात्सः ४ अकार्षं ब्रह्म त्वानहं फलकारो विज्ञेयः कं दानु रोधेन॥
सर्वेषां पूर्वजन्मसंज्ञादीनां निराकृतिः निराकरणं यस्मात् १

भा. प्र.
१३

तत्र तावत्कं विकालं तत्रैव मातुः स्नेहं यंत्रितो न्यवसमित्याह एकेति त्रिभिः। एक एवाह मातुः स्नेहः सा योषितुः मृदेति वस्नेहानुबंधहेतुः ६ किं करीत्यस्यार्थं प्रपंचयति। अत्र
तत्रासा अतो न कल्याणसमर्थो आसीत् राहमयी योषेत्यति पारवश्येदृष्टं तः। तदेवं सा स्नेहं वक्रे ७ अहं वदिगादि घनभिजः अतस्तत्रैव न्यवसमित्याह। अहं वतस्मिन् ब्रह्मकुले तः

एकात्मजा मे जननी योषिन्मृदावकिं करी॥ मयात्मजेन न्यगतौ वक्रे स्नेहानुबंधनं॥ ६॥ साः स्वतंत्रान कल्याणीतयोगक्षेमं मे कृती॥ ईशस्य हि वक्षो लोको
योषादारुमयी यथा॥ ७॥ अहं वत इह कुलेऽपि वांस्तदेव जया॥ दिदेहकालाः व्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः॥ ८॥ एकदा निर्गतां गेहा दुहंती निशि गां पथि
॥ सर्पो दशत्यदा स्पृष्टः कृपणं कालवोदितः॥ ९॥ तदा तदहं मीशस्य भक्तानां शमभीषतः॥ अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तरां॥ १०॥ ॥ ॥

स्याः मातुः स्नेहानुबंधस्यावेक्षया कदा विरमेदिति प्रतीक्षयेत्यर्थः। उषिवान्वासं कृतवान्। पंचहायनः पंचवर्षः ८ गेहान् निर्गतां गां दुहंती हेतौ शतं प्रत्ययः दोधुं निर्गतामित्यर्थः।
पदापादेन आस्पृष्टः ईषदाकांतः अदशत आखादत् ९ तत्र मातुर्मरणं शंक्यमाणं मभीषत ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं प्रस्थितोऽस्मि॥ १०॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः
१३

समूहः

वै२

रु

स्फीतान्जनपदादीनतियातः सन्महद्विपिनमडाहमिति वतुर्थेनान्वयः जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन्नातो मिति तात्पर्यार्थः स्फीतान् समूहान् देशानां तत्र तस्यां
दिशि पुरग्रामवृत्ताकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ग्रामाः भृगुप्रोक्ताः विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र वैवसंति ते। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शृङ्गाणां वा स एव वेति। वृत्ता गोकुलानि। आकराः रत्ना
द्युत्पत्तिस्थानानि तान्। खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटा गिरितटग्रामाः भृगुप्रोक्ता वा एकतो यत्र तु ग्रामो नारं वैकतः स्थितं। मिश्रं तु खर्वटं नाम नदी गिरि समा ६ ६ ६ ६

स्फीतान्जनपदांस्तत्र पुरग्रामवृत्ताकरान्। खेटखर्वटवादीश्च वनान्युपवनानि च॥ ११॥ वित्रधातुविवित्रादीनि भभग्रभुजुडुमान्॥ जलाशयान्
शिवजलान्नलिनीः सुरसेविता॥ १२॥ वित्रखनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्रुमरश्मिभ्यः॥ नलवेण शरस्तंबकुशकीवकगह्वरं॥ एकएवातियातोऽहम
दाहं विपिनं महत्॥ ॥

समूहः १

अयमिति। वायुः पूगपुष्पदीनां ताः वाटिकाः वनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः उपवनानि रोपितवृक्षाणां तानि च ॥ वित्रैर्धातुभिः स्वर्णरजताद्यैर्विवित्रान्दीश्व। इभैर्भग्नाभुजाः
शाखाद्येषां ते दुमायेषु तान्। शिवानि भद्राणि जलानि येषां तान्नलिनीः सरसीः वित्राः खनायेषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः तत्रादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रमद्रिः भ्रमरैः श्रीः शोभायासां ताः नलि
नीः ॥ अतियातः अतिक्रम्य गतः सन्महद्विपिनं वनमडाहं कीदृशं नलवेण शरस्तंबैः कुशैः कीवकैश्च गह्वरं दुर्गमं तत्र वेणुजातय एव विपुलां तरालगर्भाः कीवकाः १३

नरकः

भा.प्र.
१४

घोरं दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकरं रूपं व्यालादीनामजिरं कीडस्थानं १४ परिश्रान्तनीडियाणि आत्मादेहश्च यस्य तृषापरीतो व्याघ्रः १५ उपसृष्टः आवांतः १५ पिप्यलोपस्थे अश्वः
स्थूलो अश्वितः उपविष्टः ॥ आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं हृदि स्थं आत्मानं परमात्मानं १६ भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं यश्चेतः तेन श्रौतं देन अशुकलायुक्ते अक्षिणीयस्य १७ प्रेमाणा
ऽतिभरेण निर्भिन्नपुलकानां गानिय

१४

घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं ॥ परिश्रान्तेडियात्माहं तद्वपरीतो बुभुक्षितः ॥ ॥ स्नात्वा पीत्वा हृदेन द्या उपसृष्टो गतः अश्वः ॥ १५ ॥ तस्मिन्निर्मनुजे राये पिप्य
लोपस्थः अश्वितः ॥ आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाशक्तमवितं यं ॥ १६ ॥ ध्यायतश्चरणं भोजं भावनिर्जितं वेतसा ॥ श्रौतं देन अशुकलायुक्तस्य हृद्यासीन्नेशनैर्हरिः ॥ १७ ॥
प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः ॥ आनंदसंज्ञवेलीनो नापश्य सुभयं मुने ॥ १८ ॥ रूपं भग्नं तोयत न मनः कांतं शुवापहं ॥ अपश्यत्सहसोत्तस्थे वैक्लव्यादुर्म
नाइव ॥ १९ ॥ दिदृक्षुस्तदहं भयः प्रणिधाय मनो हृदि ॥ वीक्ष्य मातोऽपि नापश्यत्सर्ववत्तुरः ॥ २० ॥ एवं यतंतं विजने मा माहा गोवरो गिरां ॥ गंभीरं अज्ञाः
यावादाशुयः प्रशमयन्निव ॥ २१ ॥ हंतास्मिंजन्मनि भवान्न मादृष्टुमिहाहंति ॥ अविपक्वकषायानां दुर्दर्शो हं कुयोगिनां ॥ २२ ॥

स्य आनंदानां संज्ञवे महापुरे परमानंदे ॥ उभयं स्वात्मानं परं च १८ मनसः कांतं अभीष्टं शुवाशोकः तामपहंति तद्यातत ॥ उत्तस्थे व्युत्थितोऽस्मि १९ हृदि मनः प्रणिधाय स्थि
रीकृत्य ॥ अविपक्वोऽहमातुर इव अभवमिति शेषः २० गिरास गोवरः संवेदनस्याविषयभूत ईश्वरः २१ हंतेति सानुकंपसंबोधने ॥ माइति मां दृष्टुं नार्हति ॥ यतः न विपक्वा द
ग्धाः कषायामलाः कामादयो येषां कुयोगिनां अनिष्टत्रययोगानां ॥ २२ ॥

तेषां

रामः
१४

कृतस्त्रिहृद्योऽसितत्राह। सकृत्दर्शितं मयेतियता। एतत्कामायमयनुरागायात्। कामेन किमित्यत आह। मत्कामः पुमान् हृदयान् कामान् १३ अदीर्घयाऽपि सतां सेवया
 १४ वयं निंद्यं लोकं देहं मज्जनतां मत्पार्श्वदत्तां गतासि १५ प्रजानां सर्गं स्मृष्टौ निरोधे संहारेऽपि प्रजासर्गस्य निरोध इति वा १५ तस्य सिद्धं महद्भूतं अयमहो भूतस्य निश्चयितमे
 तद्यद्वेद इत्यादि श्रुतेः। कीदृशं ईश्वरं सर्वनियंतृ नभसिलिंगं मूर्तिर्यस्य तत्तनभोलिंगं संनिहितमपि न लिङ्ग्यत इति अलिंगं तस्मै अदृश्या अवनामं प्रणामं विधेयं कृतवान्

ननु शपेत्

सकृत् यदर्शितं रूपमेतत्कामायतेन घ॥ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वा मुं वति हृदयान् ॥ १३ ॥ सत्सेवयाऽदीर्घया ते जाता मयि दृढा मतिः ॥ हित्वा वयमिमं लो
 कं गता मज्जनता मसि ॥ १४ ॥ मतिर्मयि निवृद्धे यं न विपद्येत कर्हि वित् ॥ प्रजासर्ग निरोधेऽपि स्मृतिं च मदनुग्रहात् ॥ १५ ॥ एतावदुक्तो परममत्तम हृद्भूतं
 नभोलिंगमलिंगमीश्वरं ॥ अहं वतस्मै महतां महीयसे श्रीर्त्वा वनामं विदधे नुकंपितः ॥ १६ ॥ नामान्यनंतं हतत्रयः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि वस्मरन्
 ॥ गांपर्यं तुष्टमना गतस्युहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विमत्सरः ॥ १७ ॥ एवं हं मतेर्वहन् सक्तस्यामलात्मनः ॥ कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौ दामनी यथा ॥ १८ ॥

हन्

स्य

हंतेनानुकंपितं सन् १६ हतत्रयः त्यक्तलज्जः विमत्सरो जातोऽस्मीति शेषः १७ कालेखावसरे कालः मृत्युः प्रादुरभूत् अविर्बभूव अकस्मात् प्रादुर्भावे दृष्टान्तः विद्युदिवेति। सौदाम
 नीतिविशेषां स्फुटत्वं दर्शयार्थं सुदाममालातत्र भवासौ दामनीमालाकारेण्यर्थः यद्वा सुदामापर्वतः तेनैकदिगिति सत्रेणागस्त्यटिकादिमयपर्वतप्रांते भवाहिविद्युदिति स्फुटा भवति त
 इदित्यर्थः यद्वा तडित्सौ तडित्स्यंतिकवेधयोरिति नैरुक्तस्मरणात् ॥ १८ ॥

जाविस्मरणाशक्तिरपि
 कृतानि कर्मणि
 विद्युत्पा.

भा.प्र.
१५

प्रयुज्यमाने मयिता मिति अयमर्थः हिन्वा स्वयं मिसं लोकं गता मञ्जनता मसीतिया भागवती भगवत्या र्षदरूपा शुद्धा सत्त्वमयी तनुः प्रतिश्रुतातां प्रति भगवता मयि प्रयुज्यमाने नी
यमाने आरब्धं यत्कर्म तन्निर्वाणं समाप्तं यस्य आरब्धकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणं यस्येति वासः पदभूता तमको देहो न्यपतत। अनेन पार्षदतनूना मकर्मास्त्वन्वित्यत मित्यादिसूचि
तं भवति १२ इदं त्रैलोक्यं आराय उपसंहृत्य उदत्तः

स्वनिशावसाने

प्रयुज्यमाने मयितां शुद्धां भागवती तनुं ॥ आरब्धकर्म निर्वाणो न्यपतत्यां वभौतिकः ॥ १२ ॥ कल्यांत इदमादाय शयानेऽभस्युदत्तः ॥
शिशयिषोरनुप्राणं विविशेऽंतरहं विभोः ॥ १० ॥ सहस्रयुगपर्यंतं उत्थायेदं सिरुह्यतः ॥ मरीचिमिश्राः ऋषयः प्राणोभ्यो हं दत्तं जि
रे ॥ ११ ॥

एकार्णवस्यां भसि शयाने श्रीनारायणो शिशयिषोः शयनं कर्तुमिहोर्विभोर्ब्रह्मणः अंतः मध्यं अनुप्राणं निश्वासेन सह विविशे प्रविष्टोऽहं ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमा विश्व
वक्रिणः अवाप वैश्वी निद्रामेकी भूयाथ विष्णुनेति कूर्मोक्तेः स्वायनेऽभसीति पाठे स्वायने स्वस्य अयनेऽभसि शिशयिषोर्ब्रह्मण इति श्रीनारायणो नाभेदविवक्षयोक्तमिति अ
वगंतव्यं ३० प्राणोभ्यः अहं मरीचिमिश्राः तन्मुख्याः ऋषयश्च जज्ञिरे ॥ ११ ॥

रामः
१५

येकस्मिन्नास्तेवहिर्नयान्ति। तप आदिभिर्ब्रह्मलोकं गताः अंतर्नयान्ति। अहंतुं विष्णोरनुग्रहात् स्वर्गं गच्छन्ति। तत्र ब्रह्मद्वयं ब्रह्मः सन्नतं ब्रह्म अपर्ययं अपर्ययमिति कविदपि अविद्याता अप्रतिहता गतिर्यस्य सः ३१ किमिति पर्यटसि ईश्वरा ज्ञाया लोकमंगलार्थं मित्याह वतुभिः देवेनेश्वरेण दत्तां स्वराः निषादर्वभगांधारषु मध्यमधैवत इति सप्तत एव ब्रह्म ब्रह्मा भिव्यंजकत्वात् तेन विभूषितां स्वतः सिद्ध सप्तस्वरानित्यर्थः मूर्कयित्वा मूर्कं नालापवती कत्वा ३२ स्वप्रयोजनमाह प्रगायत इति ३३ ~~यथा~~ परप्रयोजनमाह। एतद्दीति। मात्राविषया

अंतर्बहिश्च लोकां स्त्रीनपर्ययं स्वर्गं द्वित्वतः ॥ अनुग्रहा विष्णोरविद्यात गतिः कवित् ॥ ३१ ॥ देवदत्ता मिमांसीणां स्वरब्रह्म विभूषितां ॥ मूर्कयित्वा हरिकथां गायमानश्च राम्यहं ॥ ३२ ॥ प्रगायतः स्वर्गीयानि तीर्थपादः प्रियश्च वा ॥ आहूत इव मेशी घ्नं दर्शनं याति वेतसि ॥ ३३ ॥ एतद्वा तुरविज्ञानां मात्रा स्पर्शक्या मुहुः ॥ भवसिं धुलवो दृष्टो हरिवर्यानुवर्णनं ॥ ३४ ॥ यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ॥ मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माः ह्यानशाम्यति ॥ ३५ ॥ सर्वत्र दिदमाख्यातं यत्पृष्टोऽहं त्वयानघ ॥ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चाऽस्ततोषाणं ॥ ३६ ॥ ॥ स्तुत उवाच ॥ एवं संभाष्य भगवान् नारदो वासवी सुतं ॥ आसं अवीणां रणयनय यौयादृक्किं को मुनिः ॥ ३७ ॥ अहो देवर्षिर्धन्यो यं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ॥ गायन्माद्यन्निदं तं त्र्यारमयत्यातुरं जगत् ॥ ३८ ॥ इति श्री भावते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ ६ ॥

लोकां स्पर्शाभोगाः तेषामिदं या आतुराणि विज्ञानियेषां हरिवर्यानुवर्णनं यत् एतदेव भवसिंधोः स्रवः पोतः न केवलं श्रुतिप्रामाण्येन किंचित्त्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टं वेत्यर्थः ३४ एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेन दृश्यति यमादिभिस्तथा नशाम्यति यद्वत्तुमुकुंदसेवया अहं साक्षात् आत्मानं नः शाम्यति। कथं विमुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति। किंपुनस्तु दुर्गावर्णनेनेति भावः ३६ भवतो मनः परितोषकं वाख्यानं ३७ आसं अत्र अनुज्ञाप्या यदृक्किः स्वप्रयोजनसंकल्पश्च न्यः ३८ हरिकथा गायकभास्यं श्राव्यते अहो इति। माद्यन् हृद्यन् तं अवीणाया

॥ देवभक्तसुखं ॥

भा.प्र.
१६

अथ भागवत श्रोतुर्जन्मवक्तुं परीक्षितः ॥ सुप्रबालवध्नातद्वौर्णेर्दंडः सप्तम उच्यते ॥ तस्य नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवान् सन् १ व्रसनद्यां व्रसद्देवत्यायां ब्राह्मणैरन्वितायां वा ॥ सत्रं कर्म बद्धं
यतीति तथा २ वदराणां खंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणिदधौ स्थिरीवकारः समाधिना नुस्मरेति नारदो यदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहिते निश्चले ब्रह्मेतुः भक्तियोगेनाम

शौनक उवाच ॥ निर्गति नारदे सुत भगवान्वा दरायाणां ॥ श्रुतवान् स तदभिप्रेतं ततः किमकरो द्विभुः ॥ १ ॥ स त उ व्रसन
द्यां सरस्वत्या माश्रमः पश्चिमे तटे ॥ शम्या प्रासदिति प्रोक्तं त्रिषीणां सत्रवर्द्धनः ॥ २ ॥ तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो वदरी खंडं
डिते ॥ आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदधौ मनः स्वयं ॥ ३ ॥ भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहिते मले ॥ अपश्यत् पुरुषं पूर्वं
मायां वत दुपाश्रयां ॥ ४ ॥ यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं ॥ परोऽपि मनुते न र्थं तत्कृतं वाभिपद्यते ॥ ५ ॥

ले ॥ पूर्वप्रथमं पुरुषं आदिपुरुषमीश्वरमपश्यत् ॥ पूर्णमिति वा पाठः ॥ तदुपाश्रयां ईश्वराश्रयां तदधीनां मायां वा पश्यत् ४ ईशमाया कृतां वजीवानां संसृतिमपश्यदित्याह
यया संमोहितः स्वरूपावशेन विक्षिप्तः परोऽपि गुणत्रयात् व्यतिरिक्तोऽपि तत्कृतं त्रिगुणात्वाभिमानकृतमनर्थवकर्तृत्वादिकं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

अवबुध्यते १

रामः
१६

अनर्थमुपशमयतियोधोऽज्ञेसाक्षादभक्तियोगसंवापश्यत्। एतत्सर्वं स्वयंदृष्ट्वा एवमज्ञानतो लोकस्यार्थसात्त्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां वके। तदनेन श्लोकत्रयेण भागवतार्थः सं
क्षेपतो दर्शितः एतदुक्तं भवति। विद्याशक्त्या मायानियन्तानि स्वाविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञसर्वशक्तिरीश्वरः तन्मायया संमहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्दीपरीतधर्माजीवस्तस्यैव
श्वरभक्त्या लब्धजानेन मोक्षइति। तदुक्तं स्वामिनां ह्लादिन्या संविदाः शिष्टः सच्चिदानंद ईश्वरः। स्वाविद्या संवृतो जीवः संलेशनिकराकरः। तथा। सर्वशोयदृशे माया सजीवो यस्तयार्दितः

अनर्थोपशमं साक्षात् भक्तियोगमधो ज्ञे। लोकस्याज्ञानतो विद्वंश्चक्रे सात्त्वतसंहितां॥ ६॥ यस्यां वैश्रूयमाणायाम् कृत्स्ने परमपूरुषे॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसां शो
कमोहभयापहा॥ ७॥ ससंहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य यात्मजं॥ शुक्रमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः॥ ८॥ ॥ शौनक उवाच॥ स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रो
पेक्षको मुनिः॥ कस्य वा प्रहती मेता मात्मारामः समभ्यसत्॥ ९॥ सत उवाच॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रंथाश्च पुरुक्रमे॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिं इत्थं भूतगुणो ह रिः

स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वाद्युत्यविपर्यासभवभेदजभीश्वरः॥ यन्मायया नुषन्नास्ते तमीमं नृहरिं नुमदित्यादि ६ संहिताया अनर्थोपशमकत्वं दर्शयति
। यस्यां श्रूयमाणायामेव किंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्य शोधयित्वा ८ कस्य वा हेतोर्महती वित तां ९ निर्ग्रंथाः ग्रंथेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु। यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितः
रिष्यति। तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यं श्रुतस्य वेति। यद्वा निवृत्तः क्रोधाहंकाररूपो ग्रंथिर्ग्रंथान्ते निवृत्तहृदयग्रंथ इत्यर्थः ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादिसर्वस्य परिहा
रार्थमाह इत्थं भूतगुण इति॥ १०॥

ग्रंथिरेव ग्रंथः

भा.प्र.

२७

भक्तिं कुर्वेत्तु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे शुक्तस्य किं कारणमित्यत आह। हरेरिति। अध्यागात् अधीतवान्। विष्णुजनाः प्रियायस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः॥ एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुक्तस्य व्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृ

हरेर्गुणादिप्रमतिर्भगवान्वादरायणिः॥ अध्यागान्न हृदा ख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः॥ ११॥
परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जनकर्मविलापनं॥ संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृत्स्नकथोदयं॥ १२॥

संतस्योत्तरमुक्तं ॥ यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशे न श्रवणं कथमितितस्य जन्म महाश्रयमित्यादिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा।
संस्थां । प्रस्थानं श्रीकृत्स्नकथानामुदयो यथा भवति तथा॥ १३॥

रामः

२७

तत्र प्रीक्षितो जन्मनिरूपयिष्यन् दौतावहर्भस्थस्य वा श्रुत्वा मोक्षसाक्षात्कृप्तेन रक्षित इति वक्तुं कथां प्रस्तौति यदेत्यादिना यदा दौणिरश्वस्यामाकृष्णसुतानां दौपदीपुत्राणां
 शिरस्युपाहरततदा तन्माता अरुदत्तां वसां त्वयन्किरीटमाली अर्जुन आहेति तृतीयेनान्वयः ॥ किमिति वालानां शिरां स्थानीतवान् इत्यपेक्षया माह ॥ मध्ये युद्धे ॥ यद्यपि पांडवा
 अपि कौरवा एव तथापि संजयवंशजो धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरिति संजयानामित्युक्तां वीरगतिं स्वर्गं अथो अनंतरं च कोदरेणा विद्यायाः क्षिप्त्वा यागदाया अभिम = = = =

यदा मध्ये कौरवसंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ॥ वृकोदरा विद्मदाभिर्मर्शमग्नोरुदंडे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ १३ ॥ भर्तुः प्रियं दौणिरिति स्मपश्यन् कृष्णसुता
 नां स्वपतां शिरांसि ॥ उपाहरद्विप्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयन्ति ॥ १४ ॥ माता शिशूनां निधनं सुतानां निशा म्यघोरं परितप्यमाना ॥ तदा
 रुदद्वाष्पकलाकुलाक्षीतांसां त्वयन्नाह किरीटमाली ॥ १५ ॥

शेन द्यातेन भग्नावरुदंडौ यस्य तथा भूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति १३ भर्तुर्दुर्योधनस्य ॥ स्मेति वितर्के इति प्रियं स्यादिति पश्यन् ॥ तस्य तद्विप्रियमेवेति वाक्यांतरं विप्रियत्वे हेतुः
 जुगुप्सितमिति १४ घोरं दुःसहं यथा भवति ॥ वाष्पस्य कलाभिर्विडुभिराकुले अक्षिणीयस्याः सा किरीटस्यैकत्वे पितृग्राणां बहुत्वात् किरीटमालीत्युक्तं ॥ १५ ॥ ॥ ॥

अधिष्ठितः सः प्रतिविम्बः
 भीमात्मजः भूतसेनः भर्तुः
 सः भूतकीर्तिः नकुलस्य
 ज्ञः शतानीकः सहदेवात्म
 जः भूतकर्माः तदेतेषां सु
 तानां स्वपतामिति अर्थः

अथ त्वान्नस्तच्छिरः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुक्तस्त्वत्वात्पाहरेत्वा समीपमानयामि २

भा. प्र.

१८

शुवः शोकाश्रुणिप्रमृजामि परिमार्जयामि यत्र दावद्वयवंधोर्वासाधमस्य आततायिन इति अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन इति स्मरः
एतत्त्राततायी शस्त्रपाणिः तेन वपुत्रहंतृत्वं लक्ष्यते गांडीवात्तद्वधुषो मुक्तैर्विशिखैर्वीणैर्हपाहरेत्वा समीपमानयामि यत्र शिरः आक्रम्य आसनं विधाय दध्नुः पुत्रासती १८
वलावोरम्या विवित्रजल्यभाषणानितैः स अर्जुनः अयुतस्य मित्रं सतश्च यस्य दंशितः वडकवः उग्रधनुः चापं यस्य कपिर्हेतुमानधजे यस्य सः गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाइवत् अन्वधावत्
॥१९॥ आपतंतं आधावंतं स दौणिकुमारहावालघाती उद्विग्नमनाः कं पितृदृष्ट्वा प्राणपरीषुः प्रा

तदा शुवस्ते प्रमृजामि भदेय इत्यवंधोः शिर आततायिनः ॥ गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरेत्वा क्रम्य यत्नास्य सिद्धपुत्रा ॥१८॥
इति प्रियां वलु विवित्रजल्यैः समां वयित्वाः अयुतमित्रसूतः ॥ अन्वाइवदंशित उग्रधन्वा कपिधजो गुरुपुत्रं रथेन ॥१९॥
तमापतंतं स विलक्ष्य दूरात् कुमारहो द्विग्नमनारथेन ॥ पराइवत्प्राणपरी पशुरुर्व्यायावह मं रुद्रभयाद्यथार्कः ॥२०॥

एतन्नलभुमिहः ननु किं त्रियावदुमं यावदंतुं शक्यं तावत्तुर्व्यापराइवत् अपलायतः कः ब्रह्मा मृगो भूत्वा सुतां यभितुमुद्यतः स न रुद्रस्य भयात् यथापलायते स्म अर्क इति पाठे
वामनपुराणकथा सूचिता तथा हि विद्युन्मालीनाम कश्चिद्राक्षसो माहेश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततो सावर्कस्य पृष्ठतो भ्रास्यन् विमानदीप्यारात्रिं विलोपितवान्
ततोर्केण निजतेजोभिर्दिवयित्वा तद्विमानं पातितं तद्वत् कृत्वा कपिते रुद्रे भयादर्कः पराइवत् ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दंष्ट्रमानः पतन्वा राणां पतितो लोलाकनाम्ना विख्या-
तो जातः ॥२०॥

रामः

१८

ति ॥ ६६ ॥

अशरणं करहितं ननु पलायनं एव स क म सित तस्यापि कुंठितत्वादित्याह ॥ आतावाजिनो यस्य तं ब्रह्म शिरः ब्रह्मास्त्रं हि जातमज इत्यदीर्घदर्शितामाह ॥ १९ ॥ तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः कृतः
ध्यानः उपसंहारमज्ञानतोपि संधाने हेतुः प्राणककुड इति ॥ २० ॥ ततः अस्त्रात् सर्वतो दिशं प्रादुः कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य तन्प्राणापदं वाभिप्रेक्ष्य ॥ २१ ॥ प्रकृतं विज्ञापयितुं प्रथमं सौमित्रं

र
यदा शोणमात्मानं मैत्रात आतावाजिनं ॥ अस्त्रं ब्रह्म शिरो मेने आत्मप्राणं हि जातमजः ॥ १९ ॥ अथोपस्थस्य सलिलं संदधे तत्स
माहितः ॥ अज्ञानं ननु पसंहारं प्राणककुड उपस्थिते ॥ २० ॥ ततः प्रादुः कृतं तेजः प्रवृद्धं सर्वतो दिशं ॥ प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं
जिह्वारुवावह ॥ २१ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कस्मिन् कस्मिन् महाभाग भक्तानामभयंकर ॥ त्वमेको दृष्टमानानामपवर्गोऽसि संसृ
तेः ॥ २२ ॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ॥ मायां बुद्धस्य विहृत्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ २३ ॥ स एव जीव लोकस्य मा
यामोहित वेतसः ॥ विधत्से खेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणां ॥ २४ ॥

तुभिः संसृतेर्हेतोर्दृष्टमानानां तस्या अपवर्गोऽपवर्जयित्वा नाशक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ एतत्त्वमीश्वरः साक्षात्कृतः यतः प्रकृतेः परः स पुरुषः तत्कृतः यतः आद्यः कारणं कारणत्वेऽप्यविकारितामा
ह ॥ मायां बुद्धस्य अभिभूय कैवल्यरूपे आत्मन्येव स्थित इति ॥ २३ ॥ वर्गदातापित्वमेवेत्याह स इति ॥ यत्संमायां अभिभूय स्थितः स एव मायाभिभूतस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः स नू वि
धिं ॥ २४ ॥

भा. २६

तथा वानेनावतारेण तव साधुपक्षपातो लब्धत इत्याह तथेति किं भूभारहरणं मदिह मात्रेण न भवति तत्राह खानां ज्ञातीनां भक्तानां अनुध्यायवा तथा अनन्यभावानां एकांत भक्तानां च २५
एवं कृत्वा प्रकृतं विज्ञापयति किं सात्मकमिदं कुतो वा आयातीति सितवितर्के २६ इदं डोण पुत्रस्य ब्राह्मसंज्ञेन वप्राणावाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं न तत्प्रयोगे कुशल इत्यर्थः यतो सा
वुपसंहारं न वेद एतच्च त्वं वेद्यजानासि २७ प्रत्यवकर्षणं कृत्वा करं निवर्तकमित्यर्थः अतस्तदस्त्रतेजः उन्नद्धं उक्तं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि घात २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

हा । तथाऽयं वावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ॥ खानां वानन्यभावानां अनुध्याना यदा सकृत् ॥ २५ ॥ किमिदं सितकुतो वेति
देवदेवनवेद्यं हं ॥ सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदाहणं ॥ २६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेत्येदं डोण पुत्रस्य ब्राह्मसंज्ञं प्रदर्श
तं ॥ नैवा सौ वेदसं रं प्राणावाध उपस्थिते ॥ २७ ॥ न ह्यभ्यास्यतमं किं विदस्व प्रत्यवकर्षणं ॥ जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रजो ह्यस्त्र
तेजसा ॥ २८ ॥ स त उवाच ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुनः परवीरहा ॥ स्पृष्ट्वा पशुं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मणाय संदधे ॥ २९ ॥ संह
त्यान्योन्यमुभयोस्तेजसीशरसं दत्ते ॥ आहत्य रोदसी रवं ववदधातेः क्व वद्विबत् ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा स्त्रतेजस्ततोऽस्त्री न लोकान् प्र
दहन्महत ॥ दह्यमानां प्रजाः सर्वाः सां वर्तकं मम संसत ॥ ३१ ॥

यत्त्वत्प्रसूतं वासं तदुपसंहृत्य सयमुपगम्येत् ॥ यतस्त्वमस्त्रतोसि २८ परेशत्रवस्तस्य वीरस्तान् हंतीति तथा ॥ फाल्गुनोर्जुनः अपः स्पृष्ट्वा आवस्यतं श्रीरुहं परिक्रम्य प्रदर्शितं कृत्य ब्रा
ह्मणाय ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुं २९ ततश्च उभयोर्ब्रह्मास्त्रयोस्तेजसीशरैः संदत्ते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा वदधाते अवर्धतां किं कृत्वा रोदसीया वापृथिव्यौ स्वमंतरिक्षं च आहत्य ॥ यथा प्रलये
संकर्षणमुखाग्निः उपरिस्थितो र्कश्च संहृत्य वद्विबतेतद्वत् ३० तयोः डोणि फाल्गुनयोः तेन दह्यमानाः सां वर्तकं प्रलयान्ति अमंसत मे निरे ॥ ३१ ॥

रामः
२६

लोकानां व्यतिकरं व्यत्ययं ता शमित्यर्थः वासुदेवस्य मतं बालस्य ब्रह्मसद्वयमुपसंहृतवान् ३१ गौतमवंशजा गौतमी कपीतस्याः सुतं अमर्षेण कोपेन ताम्रे अहिणीयस्य सः निःकृपये
दृष्टान्तः पशुं यथेति तस्य बंधनं धर्म इत्यत्र दृष्टान्तः यथा याज्ञिकः पशुमिति रक्षणं गारजा ३२ शोकरोषादि युक्तस्याप्यर्जुनस्य धर्मनिष्ठायापनाय श्रीकृष्णवाक्यं तदा हषडि
ः शिविशयशतनिवेशाय नेतुमिच्छंतं प्रकुपित इवेति ३४ अनागमो निरपराधान् ३५ रिपोरपि सुप्रस्य बालस्य बंधो न धर्म इत्यन्यार्थे दर्शयति। मंत्रं मद्यादिना प्रमत्तं

उपलब्ध उपातः

प्रजोपलब्धमालल्लोकव्यतिकरं वतं॥ मतं व वासुदेवस्य संज्ञा हाराऽर्जुनोदयं॥ ३१॥ तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमी सुतं॥ ववंधा मर्षताम्राक्षः पशुरक्षा
नया यथा॥ ३२॥ शिविशयनिनीषंतं रज्ज्वा बधारिपुं बलात्॥ प्राहार्जुनं प्रकुपितो भगवानं बुजे कृताः॥ ३४॥ मैत्रं पार्थऽहं सित्रातुं ब्रह्म बंधुमिमं जहि॥ योऽसा
वनागसः सुमानवधीनि शिवालकान्॥ ३५॥ मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्रबालं स्त्रियं जडं॥ प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हंति धर्मवित्॥ ३६॥ स्वप्राणान्यः परप्राणैः
प्रपुष्पात्यः घृणः खलः॥ तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यदोषाद्यात्यधः पुमान्॥ ३७॥ प्रतिश्रुतं च भवता पांवा ल्यैश्च त्वतो मम॥ आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्तेमानि नि
पुत्रहा॥ ३८॥ तदसौ वध्यतां पाप आततायाऽस्म बंधुं हा॥ भर्तुश्च विप्रियं वीरकृतवान् कुलपांसनः॥ ३९॥ सर्वपरिहृता धर्मं पार्थः कृष्णेन बोदितः॥ नैकं हं
तुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान्॥ ४०॥ अथोपेत्य स्वशिविरं गोविंदं प्रियसारथिः॥ न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचंत्या आत्मजान् हतान्॥ ४१॥

अद्यतो दयाहीनः ख
लः इन्द्रियारामः

अनवहितं उन्मत्तं ग्रहवातादिना जडं अनुद्यमं प्रपन्नं शरणागतं विरथं भग्नरथं ३६ तद्वधोदंडः कृष्णस्यैव श्रेयः पुरुषार्थः यद्यतो दंडप्रायश्चित्तरहिता दोषात् स पुमानधोयाती
ति। तथा वस्मरंति। राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। विधूतकल्मषा यान्ति स्वर्गं सुकृतिनो यथेति ३७ ३८ ३९ यद्यपि बोदितः तथापि हंतुं नैकं त आत्महनं पुत्रहं तारमपि
यतो महान् ४० गोविंदः प्रियः सारथिर्यस्या आत्मजान् शोचंत्यै॥ ४१॥

कुलद्वेषणः २

आत्मबंधः सुतः सौक्यः पुत्रो गजउत्तरः इत्यभिधानात् ५

भा.प्र.
३०

तथा परिभवेन आहतमानीतं। कर्मणा जुगुप्सितेन दोषेणावाप्तुं स्वपदं अपकारिणं। रूपयानिरीक्ष्य वामः शोभनः स्वभावो यस्यां साननामव ४१ उवाच वेति। वकाराभ्यां सं
भ्रमः सवितः बंधनेनानयनमसहमाना ४२ सरहस्यो गोप्यमंत्रसहितः विसर्गोऽस्रप्रयोगः उपसंयम उपसंहारः ताभ्यां सहितोऽस्रसमूहश्च ४३ किंच तस्य दोषा स्यात्तादेहस्त
स्याद्वैरूपी आलो अर्द्धत्वे हेतुः पत्नी अर्द्धो वा

तथाऽहं तं पशुवत्याशवद्धमवाप्तुं स्वकर्म जुगुप्सितेन॥ निरीक्ष्य कृत्वा पदं गुरोः सुतं वामस्वभावरूपयाननामव॥ ४१॥ उवाच वाऽसहंत्यऽस्य बंध
नानयनं सती॥ मुच्यतां मुच्यतां मे ववाह्यो नितरां गुरुः॥ ४२॥ सरहस्यो धनुर्वेदः स विसर्गोऽपसंयमः॥ अस्रग्रामश्च भवता शिहितोऽपदनुग्रहात्॥ ४३॥
स एव भगवान्दोषाः प्रजा रूपेणावर्तते॥ तस्याऽत्मनोऽर्द्धपत्यासेनाऽन्वगादीरसूः कृपी॥ ४४॥ तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्विगौरिव कुलं॥ वृजिनं नार्हति
प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्षायाः॥ ४५॥ मारो दीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता॥ यथाऽहं मृतवत्सार्त्तारोदिम्यः शुमुखी मुहुः॥ ४६॥ यैः कोपितं ब्रह्म कुलं राजन्यैर
जितात्मभिः॥ तत्कुलं प्रदहत्याशुसानुबंधं शुवाऽर्पितं॥ ४७॥

एष आत्मनो यत्प्रतीतिः कृते जायापती अग्निमादधीयातामिति कृतेः उभयोरेककारकत्वावगमाच्चाननुभवेरिष्टे कथं सा जीवति तत्राह। नान्वगात्सार्त्तारोदीरसूः पुत्रवती ४४
ततस्तस्मात्तगौरवंगुरोः कुलं भवद्विः कर्तृभिः वृजिनंदुःखं प्राप्तुं नार्हति किंतु पूज्यं वंद्यं च ४५ मृतवत्सामृतपुत्रा ४६ विपक्षे दोषमाह यैरिति तेषां राजन्यानां कुलं कर्मभूतं सानुवं
धंस परिवारं शुवाशोकेनार्पितं व्याप्तं ब्रह्म कुलं कर्तृप्रदहति॥ ४७॥

रामः
३०

धर्ममित्यादयो वदसः षडुर्गः पूर्वश्लोक षडेन दृष्टव्याः तत्र धर्मो धर्मो दनपेतं मुच्यतामिति। न्यायं न्यापादनपेतं सरहस्य इत्यादि। सकरुणां तस्यात्मनो ह्येति निर्बलीकं निःकपटं
दर्महेतिसमं पक्षपातश्च न्यं भारो दीदिति दुःखसाम्योक्तेः महतयैः कोपितमिति निष्ठुरोक्ताहितोपदेशात् एवं भूतं रात्र्याः वदः हे द्विजाः प्रत्यनंदतनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्च

स्तत उवाच ॥ धर्म्यं न्यायं सकरुणं निर्व्यलीकं समं महत् ॥ राजा धर्मसुतो राजर्षिः प्रत्यनंदद्वयो द्विजाः ॥ ४९ ॥ नकुलं सहदेवं युयुधानो धनंज
यः ॥ भगवान् देवकीपुत्रो ये वाऽन्ये याश्च योषितः ॥ ५० ॥ तत्राह मर्षितो भीमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः ॥ न भर्तुर्नात्मनश्चाऽर्थो ह न सुप्तान् शिशू
न् दृष्ट्वा ॥ ५१ ॥ निशम्य भीमगदितं दौपद्याश्च वतुर्भुजः ॥ आलोक्य वदनं सख्युरिदमाह हसन्निव ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रत्यनंदनयुयुधानः सात्यकिः ५० तस्य तथा विधस्य दौणोः वधस्त्वश्रेष्ठः अन्यथाऽस्य नरकपातप्रसंगात् तदाहनभर्तुरिति। अहन् जघान ५१ वतुर्भुजोक्तेरयं भावः भीमेण
न हंतुं प्रवृत्ते दौपद्यां वसहसा तन्निवारणे प्रवृत्ताया मुभयोः संवाराणां या विवृता वतुर्भुज इति। संदिहानस्य सख्युरर्जुनस्य ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा.प्र.
३१

वधार्हणः वधार्हः मयैव सा खकता ॥ ब्रह्मणो न हंतव्यः ॥ तथा आततायिन मायांत मपि वेदांत पारंगं ॥ जिघांसंतं द्विघांसीयात्तेन ब्रह्म हा भवेदिति वदता ॥ तदुभयमप्यनुशासनं परिपाल
य ५३ तव वपुतिज्ञां पूरयेत्याह ॥ प्रियां सां त्वयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं हननं तद्वसत्यं कुरु ॥ मयं मम ५४ तत्र वधे भीमस्य प्रियं भवति अवधे दौपद्याः इयं श्रीकृष्णस्य हार्दं अभिप्रायं आज्ञा

श्रीभागवानुवाच ॥ ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य आततायि वधार्हणः ॥ मयैवोभयमाज्ञातं परिपालयः ॥ अनुशासनं ॥ ५३ ॥ कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सां
त्वयता प्रियां ॥ प्रियं वधं भीमसेनस्य पां वात्या मय मेव व ॥ ५४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ अर्जुनः सह सा ज्ञाय हरेर्हार्दं मया सिना ॥ मणिं ज
हार मूर्धन्यं द्विजस्य सह मूर्धजं ॥ ५५ ॥ विमुख्य रशना बद्धं बालहत्या हतप्रभं ॥ तेजसा मणिना हीनं शिविरात्रि रया पयत ॥ ५६ ॥
वपतं द्विगुणादानं स्थानात्रि र्यापांतथा ॥ एष हि ब्रह्मबंधुर्ना बधो नान्यो ॥ इति दैहिकः ॥ ५७ ॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्ण
या ॥ स्वानां मृतानां यत्कृत्यं वक्रुर्निर्हरणादिकं ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥

यज्ञात्वा न ह्यशक्यमुभयं विदध्यात् ॥ अतोऽपि मभिप्राय इति ज्ञातेत्यर्थः ॥ असिना खड्गेन मूर्धन्यं मूर्ध्नि जातं ॥ सह मूर्धजं शीकेशं ५५ ॥ मणिना वहीनं निरया पयतनिः सारितवान् ५६ ॥ अ
नेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह वपनमिति ५७ ॥ निर्हरणां दाहार्थं नयनं ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

रामः

३१

अष्टमेकपितादौगोरस्यइहापरिहितः। श्रीकृष्णेनकृतिःकुंत्याराजःशोकश्चकीर्त्यते १ तेपांडवाःसंपरेतानांमृतानांगांगायामुदकंदातुंसहस्राश्रीकृष्णेनसहितांस्त्रियःपुरस्कृत्यअग्रतःकृत्वा
। तस्मिन्कार्येस्त्रीपुरःसरत्विधानातोनिनीयदत्वाहरिपादाञ्जुरजोभिःपूतायासरित्गांगतस्याःजलेपुनर्ग्रहणात्आदावपिस्नाताइतिगम्यते १ कुरुपतिंयुधिष्ठिरंसहानुजंभीमादिभिःस

सूतउवाच॥ ॥ अथतेसंपरेतानांस्नातामुदकमिच्छतां॥ दातुंसहस्रां गांयांपुरस्कृत्यययुःस्त्रियः॥ ॥ तेनिनीयोदकंसर्वेविलप्यबभूवुः॥
आश्रुताहरिपादाञ्जुरजःपूतसरिजुले॥ ॥ तत्रासीनंकुरुपतिंधतराष्ट्रंसहानुजं॥ गांधारीपुत्रशोकात्तोपृथांकृष्णावमाधवः॥ ॥ सांतव्यामास
मुनिभिर्हतबंधूनश्चउपितान्॥ भूतेषुकालस्यगतिंदर्शयन्नप्रतिक्रियां॥ ४॥ साधयित्वाजातशत्रोस्वरज्यंकितवैर्हतं॥ घातयित्वासतोरा
जःकवस्यर्क्षतायुषः॥ ५॥ याजयित्वाश्वमेधैस्तन्निभिरुत्तमकल्पकैः॥ तद्यशःपावनंदिशुशतमन्योरिवानोत्॥ ६॥ आमंत्रयपांडुपुत्रांश्च
शौनेयोद्धवसंयुतः॥ द्वैपायनादिभिर्विप्रैःपूजितैःप्रतिपूजितः॥ ७॥ गंतुंकृतमतिर्वहन्नद्वारकारथमास्थितः॥ उपलेभेभिधावंतीमुत्तरांभयवि

उदकं निनीयतिलेद
कंदला १
धतराष्ट्र

हितं ३ मुनिभिःसहितःसांतव्यामासकृष्णंकिंकुर्वन्प्रतिक्रियांकालस्यगतिंदर्शयन् ४ कितवैःधूर्तैःदुर्योधनादिभिः॥ द्रौपद्याःकवग्रहाणादिनाक्षतंनष्टमायुर्येषांतान्॥ ५॥
याजयित्वेत्यादिभाविकथासंक्षेपःशतमन्योःशतक्रतोरिव ६ शौनेयःशौनेर्नृपासात्यकिर्णेनवोद्धवेनवयुतः ७ रथमास्थितःसदुत्तरांपरीक्षित्वातरंअभिसुरबंधावंतीउपलेभे

ददर्श ॥ ८॥

भा. प्र.
३१

उत्तरा श्रीकृष्णं प्रथयते पाहि पाहि ति हाभ्यां अन्यस्तु प्रार्थना योग्यो ना स्तीत्याह तत्त्वतः अन्यं अभयं भयपरहितं न पश्यामि यत्र लोके परस्परं मृत्युर्भवति तत्र ९ प्रकृतं भयमावेदयति अभिद्ववति अभिमुखमाया तितममाय संलोहमयं शल्यं यस्य सां अतिकर्षणमाह काममिति कामं यथेहं १० पराभवेनातिकुपितस्य दौणोः अपां एडं पाण्डवशून्यं इदं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्मि बुध्यत ११ अतएव वक्रमुखं तदागतमिन्याहातयेवेति १२ ब्रह्मास्मिन्नास्तीति निवर्त्यत्वात् ततदुःपरिहरं व्यसनं वीक्ष्य अनन्यविषय आत्मा अंतर्गामी योगेश्वर इति बहिःस्थोऽपि प्रवेशं धीं उत्तरो वाचः

पाहि पाहि महायोगिन देवदेव जगत्पते ॥ नान्यत्त्वदभयं पश्येयत्र मृत्युः परस्परं ॥ ९ ॥ अभिद्ववति मामीश शशस्त्रप्रायसो विभो ॥ कामंदह तु मां नाथ मामेगर्भो निपात्यतां ॥ १० ॥ ॥ स्तन उवाच ॥ उपधार्य व वस्तु स्या भगवान् भक्तवत्सलः ॥ अपां उवमिदं कर्तुं दौणो रस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥ तर्ह्येवाथ मुनि श्रेष्ठ पांडवाः पंचसायकान् ॥ आत्मनोऽभिमुखान् दीप्ता नालक्ष्य स्त्राण्युपाददुः ॥ १२ ॥ व्यसनं वीक्ष्य तत्रेषा मनन्य विषयात्मनां ॥ सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधादिभुः ॥ १३ ॥ अंतस्थः सर्वभूतानां मात्मा योगेश्वरो हरिः ॥ स्वमायया दणोद्गर्भं वैराद्याः कुरुतंतवे ॥ १४ ॥ यद्यप्यसंब्रह्म शिरस्त्वमोघं वा प्रतिक्रियं ॥ वैष्णवं ते ज्ञासाद्य समशान्त्यद्गूढह ॥ १५ ॥ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यं सर्वोश्चर्यमयेऽव्युते ॥ यददं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यः जः ॥ १६ ॥ ब्रह्म ते जोविर्मुक्तैरात्मजैः सह कुरुया ॥ प्रयाणाभिमुखं कुरुमिदमाह पृथासती ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नि

येषां हेतुनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १३ ॥ वैराद्या उत्तराया अंतस्थः सन् गार्भमारुतवान् तत्र हेतुः यतः आत्मा अंतर्गामी योगेश्वर इति बहिःस्थस्यापि प्रवेशघटनार्थमुक्तं कुरुतंतवे संतानाया पां उवाच नामपि कुरुवंशजत्वादेव मुक्तं ॥ १४ ॥ अमोघमप्रतिक्रियं वसम शान्त्यत्वं संशान्तमासीत् ॥ १५ ॥ एतत् ब्रह्मास्त्रमनं आश्चर्यं मामंस्थानमन्यस्य ॥ १६ ॥ कुरुया सह ॥ १७ ॥ ॥ ॥

रामः
३२

त्वात्वां नमस्ये नमस्करोमि ननु कनिष्ठमां कथं नमस्करोषितत्राह आद्यं पुरुषं कृतः प्रकृतेः परं तत्कृतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियन्तारं अतएव सर्वभूतानां संतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितां तथा
ऽप्यलक्ष्यं १८ तत्र हेतुः मायैव जवनिकातिरुक्तरिणीतया आकृष्टं अतोऽहमज्ञा भक्तियोगात् भिन्ना केवलं नमस्यामि अधः अज्ञां इदं ज्ञानं यस्मात्तं अव्ययं अपरिच्छिन्ना तत्पदं मूढदृ
शादेहाभिमानिनां पुंसां त्वं न लक्ष्यसे १९ किं च परमहंसानां मात्मनात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानां मपि तत्तत्त्वामलात्मनां निवृत्तरागादीनां मपि तथा तेन निजमहिम्नानलक्ष्यसे
अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियं कथं हि पश्येम यद्वा परमहंसानां मपि भक्तियोगविधानार्थं त्वां आत्मरागाणां मपि अविन्य निजगुणैराकृष्य भक्तियोगं विधातुं कारयितुं मयतीर्णमित्य

श्रीकृत्युवाच ॥ नमस्ये पुरुषं त्वां यमीश्वरं प्रकृतेः परं ॥ अलक्ष्यं सर्वभूतानां संतर्बहिश्च स्थितं ॥ १८ ॥ मायाजवनिकाकृष्टं मत्ताऽधो दृष्टमव्ययं ॥ लक्ष्य
से मूढदृष्टानतो नाद्यधरो यथा ॥ १९ ॥ तथा परमहंसानां मुनीनां ममलात्मनां ॥ भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ २० ॥ कृष्णाय वासुदेवाय दे
वकी नंदनाय वा ॥ नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः ॥ २१ ॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये ॥ २२ ॥
यथा हृषीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाऽति विरंशुवाऽर्पिता ॥ विमोविताऽहं ब्रह्मात्मजा विभो त्वयैव नाथेन मुहुर्विपद्गता ॥ २३ ॥ विषान्महाग्रेः पुरु
षाददर्शनासे देवसभाया वनवासकृत्कृतः ॥ मृधेमृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्महरे भिरक्षिताः ॥ २४ ॥ विपदसंतुनः सैश्वर्यतत्र तत्र जगद्ग
रो ॥ भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनं ॥ २५ ॥

र्थः १० ज्ञानभक्त्योराकृष्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायैति दाभ्यां ११ पंकजनाभौ यस्य पंकजानां मालास्त्रियस्य पंकजवत्सन्नेनेत्रे यस्य पंकजांकितावं प्रीयस्य तस्मै १२
तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेति दाभ्यां अयमर्थः मातृतोऽपि मय्यधिका तव प्रीतिः तथा हि हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोविता अहं ब्रह्म त्वयैव किं मोवितेति काका महा
नविशेष उक्तः तं दर्शयति सा अति विरंशुर्दृष्टीतस्मादेव सकृद्विमोविता तथा श्रुवाऽर्पिता वसन्ती नवतस्याः पुत्रारक्षिताः अस्ति वान्यो नाथस्तस्याः अहं तु विपद्गता तत्रापि मुहुः शीघ्रं
वसात्मजा वत्वयैव वनाथेनेति १३ विपद्गतामेव दर्शयति विषातभीमस्य विषमोदकदानात् महाग्रेऽजतुगृहदाहात् पुरुषादाहिर्दिवा द्योगक्षसाः तेषां दर्शनात् असत्सभाया द्यूतस्थानात्

अस्ति तोरक्षिताः आत्मभवा म १४ यतया सुविपस्युकी दृशं दर्शनं नास्ति
पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् ॥ २५ ॥

अतएव जगन्मोहनतया दुर्ज्ञेयत्वात् न वज्रमादिव हं धारयतीत्याहुः केविदिति वतुभिः पुण्यश्लोकस्य प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्तये। यदोरेव कीर्तय इति वा। मलयस्य कीर्तये वंशे वा
चंदनं ३१ तथा वसुदेवस्य देवक्यां भार्यायां अतएव त्वमभ्यगात् पुत्रत्वमिति शेषः। प्रथमपुरुषत्वात् अर्धत्वमिति पाठः सुगमः। ताभ्यामेव पूर्वसुतपः पृश्निरूपाभ्यां यावितः सन् अ
स्य जगतः क्षेमाय ३३ आत्मभुवेति ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया मतांतरं ३४ परमानंदस्वरूपा ज्ञानमविद्याततो देहाद्यभिमानात् कामः ततः कर्माणि तैः क्लिप्त्यमानानां तन्नि
दत्र ये अवगाद्य ह्येणिकर्माणि करिष्यन् ३५ अस्य पदस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य अवगादिफलमाह। शृण्वतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनंदंति ये जनाः इहितं वरितं। तावकं

केविदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये॥ यदोः प्रियस्यान्वये मलयस्येव चंदनं॥ ३१॥ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां यावितोऽभ्यगात्॥ अर्धत्वमस्य क्षेमाय वधा
यवसुरद्विषां॥ ३२॥ भारवतारणाया न्ये भुवो नावद्वोदधौ॥ सीदंत्याभूरिभारेण जातो ह्यऽस्य भुवार्थितः॥ ३३॥ भवेस्मिन् क्लिप्त्यमानानामविद्या
कामकर्मभिः॥ अवगास्मरणा ह्येणिकरिष्यन्नितिकेवन॥ ३४॥ शृण्वतीति गायंति शृण्वन्त्यभीष्टाः शः स्मरन्ति नंदंति तवेहितं जनाः॥ तस्य पश्यंत्यविरेणात्ता
वकं भवप्रवाहोपरमंपदांबुजं॥ ३५॥ अप्यद्य न स्वं स्वरुते हितं प्रभोजिहाससिखित्सुहृदो नु जीविनः॥ येषां नवान्यद्वतः पदांबुजात्परायणं राज
सुयोजितां हसां॥ ३६॥

त्वदीयं पदांबुजं तएव पश्यंत्येव अविरेणो वेति वसुदेवस्य सर्वत्रावधारणं। कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरंपराया उपरमोयस्मिन्नतः ३६ इदानीं तवास्मत्परित्यागो नुदित इत्याशयेनाह अपीति
वतुभिः हे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनश्च नोद्य अपि खित् किं खित् त्वं जिहाससि येषामस्माकमन्यत्वं रागं नैवास्मिन्नतः कुतः राजसुयोजितमहोदुःखं ये तेषां स्वानां हतमीहित
मपेक्षितं येन तस्य संबोधनं विसर्गं तपादेवं पदविशेषणं॥ ३७॥ ॥

आश्रयः २

उपरमो नाशः २ =

स्वित्प्रभवेति केचित् मम ए अत्र केचित् प्रयतिः

भा.प्र.
३४

ननु तद्वंधवोयादवाः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्यं भाषसे अत आह केवयमिति। यर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नामा विख्यात्या रूपेण समुद्रा च यदुभिः सहिताः पांडवानाम केवयं न केपि अति नुका इत्यर्थः। हृषीकाणा मीशितु जीवस्या दर्शने यथान किंचिन्नामवरूपं वत इत् ३८ किंच यथेदानीमियमस्म न्याल्या भूमिः स्वैरसाधारणैर्व ज्ञां कुशादिभिः लक्ष्मिणां विलक्षितैश्चिह्नितैस्त्वयं देकिरेता सती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ३९ अपि वा इमे जनपदा देशां खडा सुसंखडाः संतः ४० गमने पांडवानाम कुशलं आगमने वयादवानामित्युभयतो व्याकुलवित्रा सतीतेषु स्नेहनिवृत्तिप्रार्थयते अथेति विश्वेशोत्पादिसंवेधनानि स्नेहकेदे सामर्थ्यापनाय दृढं संतं ॥ ४१ ॥ ततः किं

केवयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः ॥ भवतो दर्शनं यर्हि हृषीकाणा मिवेशितुः ॥ ३८ ॥ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ॥ त्वय्यदैरं किता भाति खलक्षणा विलक्षितैः ॥ ३९ ॥ इमे जनपदाः खडाः सुपकोषधिवीरुधः ॥ वनादिनयदन्वं तोह्यधंते तव वीक्षितैः ॥ ४० ॥ अथ विश्वेश विश्वात्मन विश्वमूर्तेस्वकेषु मे ॥ स्नेहपाशमिमं किं धिदृढं पांडुपुत्रस्त्रिषु ॥ ४१ ॥ त्वयि मे नन्यविषयामतिर्मधुपते सकृत् ॥ रतिमुद्वहता दक्षा गंगे वौघमुद्व ति ॥ ४२ ॥ श्रीकृष्णकृष्णसखं ह्युषमां वनिधुकरा जन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य ॥ गोविंदगोविजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमो ॥ ४३ ॥ ॥ सत उवाच ॥ पृथयेत्यंकलपदैः परिणताखिलोदयः ॥ मंदं जहास वैकुंठो मोहयन्निवमायया ॥ ४४ ॥

मत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिरिति मुद्वहता तत्र अनवकिन्नां प्रीतिकरोत्वित्यर्थः आघंपूरं यथा गंगा प्रतिबंधं न गायति। एवं मतिरपि विघ्नान्न गणयेदिति भावः ॥ एवमभ्यर्थे पुनः प्रणमति हे कृष्ण तेन मः उपकाराननुस्मरंती बहुधा संवेधयति। कृष्णसख अर्जुनस्य सखे वल्लिनां अषभश्रेष्ठ अवयै भूम्यै दुह्यंति ये राजन्याः तेषां वंशस्य दहना एवमप्यनपवर्गवीर्यं अस्मीति प्रभावं गोविंदप्राप्तकामधेनैश्चर्यगोविजसुराणामार्तिहरो वतारो यस्येति ४३ कलानिमधुराणि पदानियेषु तैर्वाक्यैः परिणतोऽखिल उदयो म हिमायस्य सः एतत्कृतावित्यस्मात् परिणतेति वक्रव्येदीर्घखंडोत्तुरोधेन मंदसीषततस्य हास एवमायाव - तिहिं हासो जनोन्मादकरीवमायेति ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यदा ईशितुः इदिय
स्वामिनो दर्शने तदे
व इन्द्रियाणां दर्शनादि
शक्तिः अत्यदातासी
तिवथा ६२

रामः
३४

किंवायुदेपुंसां वधो भवतु नाम धर्मः स्त्रीणां तु मया हता वंधवो यासां तासां योऽसौ द्रोहो नु दिष्टोऽप्युत्थितः तं व्यपोहितुं मया कर्तुं कल्पः समर्थो नाहं गृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१ ननु सर्वपापानंतरतिव्रतहत्यां योऽश्वमेधेन यजते यश्चैनमेवं वेदेति श्रुतेः पापमश्वमेधेन नश्येदेवेत्याशंक्या विवेकविजृम्भितं हेतुवादमाश्रित्य निराकरोति यथा घनपंकेन पंकांभो न मृज्यन्ते यथा वासुरालेशकृतमप्राविश्याद्वाह्यासुरानामृज्यन्ते तथैव भूतहत्यामेकां प्रमादतो जातां बुद्धिपूर्वहिंसा प्रायेणैर्मोहं शोधयितुं नार्हतीति ५२ ॥ ॥

स्त्रीणां मद्धतबंधूनां द्रोहो योऽसाविहोत्थितः ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहं कल्पो व्यपोहितुं ॥ ५१ ॥ यथा पंकेन पंकांभः सुरया वासुराकृतं ॥ भूतहत्यां तथैवैकां न यजैर्मोहमर्हति ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरानुतापोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ सप्त उवाच ॥ इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ॥ ततो विनशानं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत ॥ १ ॥ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन् रथैर्विप्राव्यासधौ स्यादयत्नया ॥ २ ॥ भगवानपि विप्रर्वरेण सधनं जयः ॥ स तैर्व्यरो वत नृपः कुवेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं ॥ प्रणमुः पाण्डवा भीष्मां सानुगाः सहवक्रिणा ॥ ४ ॥ तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम ॥ राजर्षयश्च तत्रासनं द्रुपदं भरतपुंगवं ॥ ५ ॥ पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्वा दशरथाः ॥ बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुका सुतः ॥ ६ ॥ वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्थितो गृत्समदोऽसितः ॥ कक्षीवान् गोतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे टीकायां युधिष्ठिरानुतापोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिराय भीष्मोऽण सर्वधर्मनिरूपणी कृष्णकृतिश्च मुक्तिश्च न व मेतस्य वार्यते १ यदर्थतस्याः विवेकः श्रीकृष्णेन संवर्धितस्तद्दर्शयति इतीति सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया विनशानं कुरुक्षेत्रं देवव्रतो भीष्मः १ संतः श्रेष्ठा अश्वमेधेषु तैरथैः १ ३ ४ तत्र तदा तत्रासनं तत्र ॥ ५ ॥ मेवागता इत्यर्थः भरतपुंगवं भीष्मं ५ रेणुका सुतः परशुरामः ६ ॥

ब्रह्मरातःशुकःआंगिरसोबृहस्पतिः ८ वसूतमोभीष्मः ९ हृदिस्थं संतं पुरत आसीनं पूजयामास १० उपासीनान् समीपे उपविष्टान् प्रसन्नो विनयः प्रेमसेहः ताभ्यां संगतानुपसन्नान् ।
पाठांतरे ताभ्यामवनतान् अभ्यावष्ट अभ्यभाषत । अनुरागासैः सेहाश्रमिः अंधीभूतेन बहुषा उपलक्षितः ददर्शेति वा ११ अभिभाषणमाह अहो इति एकादशभिः हे धर्मनंदनाः क्लिष्टं य
था भवत्येवं जीवितुं नार्हं यद्यपि मिति यत् एतदहो कष्टं गुणितं । अहो अन्याप्य वैतता यतो पूयं विप्राः धर्मोऽयुतश्च आश्रयो येषां ते १२ किं वा संस्थिते मृते कालां प्रजायस्याः सावधू

अन्ये वसुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः ॥ शिष्यैरुपेता आमुः कश्यपांगिरसादयः ॥ ८ ॥ तान् समेतान् महाभागानुपलभ्य वसूतमः ॥ पूजयामास
धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९ ॥ कृष्णं वतस्त्रभावत्त आसीनं जगदीश्वरं ॥ हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्रविग्रहं ॥ १० ॥ पांडुपुत्रानुपासीनान् प्रश्र
यप्रेमसंगतान् ॥ अभ्यावष्टानुरागासैरंधीभूतेन बहुषा ॥ ११ ॥ अहो कष्टमहोऽन्याप्यं यद्यप्यं धर्मनंदनाः ॥ जीवितुं नार्हं यत्किं क्लिष्टं विप्रधर्माः
च्युताश्रयाः ॥ १२ ॥ संस्थितेऽतिरथे पांडो पृथावालप्रजावधूः ॥ युष्मकं बहून् क्लेशान् प्राप्तातो कवती मुहुः ॥ १३ ॥ सर्वकालकृतं मन्ये भवतां वयदप्रि
यं ॥ संपालो यद्वशे लोको वा योरिव घनावलिः ॥ १४ ॥ यत्र धर्ममुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः ॥ कृष्णोऽस्त्रीगां डिवं वापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥
॥ १५ ॥ न ह्यस्य कर्हि विद्राजन् पुमानेदविधिसितं ॥ यद्विजिता स या युक्ता मुह्यंते कवयोपि हि ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रेतिदैचंदर्शितं । तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैः सह क्लेशान् प्राप्तेत्यर्थः १३ कालकृतत्वेन शोकं वारयति सर्वमिति ताभ्यां । भवतामपि यद्वशे यस्य वशवर्ती १४ अहो
दुर्घटघटनापदुःकाल इत्याह यत्रेति । कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वीततः तत्रापि विपत्तं पुण्यं शरीरवलाखनैः पुण्यं शस्त्रैर्देव संपत्तावपीत्यर्थः १५ ननु कृष्णं कथं कालोऽतिक्रामे
दित्यपेक्षायामाह न ह्यस्य श्रीकृष्णस्येत्यं गुल्यानिर्दिशेति । विधिसितं कर्तुमिष्टं यस्य विधिसितस्य विजिता स या ॥ १६ ॥ ॥

पूजयामास
अपि नन्दे

इदं सुखादि १

भा.प्र.

३६

देवतंत्रमीश्वराधीनं व्यवस्थानिश्चित्य तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्ती स न कर्त्तरिक्तः हेनाथकुलपरंपरागतस्वामिन् प्रभो समर्थश्च नाथाः प्रजाः पाहि १७ अनुविधेयः परमे
श्वरः श्रीकृष्ण एवेत्याह। एष एव भगवान् सर्वेश्वरः। यतः आद्यः पुमान् तच्च यतो नाशयताः साक्षात् १८ तदुपपादयति अस्थिति अनुभावं प्रभावं १९ त्वमज्ञानाधमेवं मत्त
से। मातुलेयं देवक्याः सुतं। प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं प्रीतिकर्त्तरं सुहृत्तममुपकारानपेक्ष्योपकारकं च। सौहृदात् विश्वासात् अकरोक्तवानसि स विवं मंत्रिणां २० न न्यी
श्वरश्चेत्कथं नीवे सारथ्यादौ प्रवृत्तः तत्राह सर्वेति। तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मते वैषम्यं कविदयिनास्ति। कुतः निरवयस्य रागादिश्च न्यस्यत कुतः अ

तस्मादिदं देवतंत्रं व्यवस्थभरतर्षभा तस्यानुविहितोऽनाथानाथपाहि प्रजाः प्रभो ॥ १७ ॥ एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नाशयताः पुमान् ॥ सो
ह यन्मायया लोकं गृह्णति चक्षुषु ॥ १८ ॥ अस्यानुभावं भगवान् वेदगुह्यतमं शिवः। देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ॥ १९ ॥
यं मत्तसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमं ॥ अकरोः स विवं दूतं सौहृदादथ सारथिं ॥ २० ॥ सर्वात्मनः समदृशो ह्यदयस्याः न हं कृते ॥ तत्कृतं म
नि वैषम्यं निरवयस्य न कवित् ॥ २१ ॥ भक्त्या देयमनो यस्मिन् वाचा यन्नाम कीर्तयन् ॥ त्यजं कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २२ ॥
स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हि नो मय हं ॥ प्रसन्नहासारुणलोचनो ह्यसत्सुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

१ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भयाऽनुकंपितं ॥ यन्मे सूं त्यजतः साक्षात्कृत्स्नो दर्शनमागतं ॥ २१

न हं कृतेः तच्च कुतः अद्वैतस्य तदपि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः सर्वस्यात्मनः। यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः २१ तथापि समलैः पि हे भयाऽनुकंपितमनुकंपां २२ इदानीं देहत्या
गपर्यंतं श्रीकृष्णवस्थानं प्रार्थयते भक्तेति द्वाभ्यां २३ यावदिति विलंबं चोत्तयति अहं हि नो मित्यजामीति स्वातंत्र्यं इदमित्यनात्मत्वेन ज्ञातं प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां
च उल्लसदुविं मुखांबुजं पश्य ध्यानस्य पंथाविषयः योऽन्यैश्चित्यते केवलं सोऽग्रतः सन्मा प्रतीक्षतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

नावद्भगवान् त्रैवस्थी भूमिमावः
यतो

रामः

३६

तत्तत्तस्य सानुकुंयं वाक्यमाकार्य १५ पुरुषस्वभावेन विहितान्न रजातिसाधारणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथा वर्णवर्णधर्मानयथाश्रमंश्रमधर्मोश्च वैराग्यरागाभ्या
मुपाधिभ्यां क्रमेणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथा वर्णवर्णधर्मानयथाश्रमंश्रमधर्मोश्च वैराग्यरागाभ्या
मुपाधिभ्यां क्रमेणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथा वर्णवर्णधर्मानयथाश्रमंश्रमधर्मोश्च वैराग्यरागाभ्या
मुपाधिभ्यां क्रमेणान्वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः यथा वर्णवर्णधर्मानयथाश्रमंश्रमधर्मोश्च वैराग्यरागाभ्या

सप्त उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तदाकार्यशयानं शरपंजरे ॥ अपृच्छद्विविधान् धर्मान् नृषीणामनुश्रुत्वा तं ॥ १५ ॥ पुरुषस्वभावविहितान्यथा व
र्ण्यथाश्रमं ॥ वैराग्यरागोपाधिभ्यां प्रातोभयलक्षणान् ॥ १६ ॥ दानधर्मानराजधर्मान् मोक्षधर्मान् विभागशः ॥ स्त्रीधर्मान् भगवद्भर्मान्
समासव्यासयोगतः ॥ १७ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च स होपायान्यथामुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ १८ ॥ धर्मप्रव
दतस्तस्य सकालः प्रत्युपस्थितः यो योगिनश्चुन्दमृत्योर्वोद्धितस्तत्तारायणः ॥ १९ ॥ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपू
रुषे ॥ कृत्स्नलसपीतपदेवतुर्भुजे पुरस्थितेः मीलितदृक्कव्यधारयत् ॥ २० ॥ विशुद्धया धारणाया हताशुभस्तदीक्षयेवाश्रुता युधश्रमः ॥ नि
वृत्तसर्वेदियरत्निविभ्रमस्तुष्टावजन्मं विसृजन् जनार्दन ॥ २१ ॥

हासास्तेषु यथासंति तथावर्णयामास १० छंदेनेकैयामृत्युर्यस्य ११ सहस्रणीर्युद्धे समीपस्थान् सहस्रं रथिनो नयति पालयतीति सहस्रणीभीषाः सहस्रिणीरिति पा-
ठे सहस्रार्थवती गिरः लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् अमीलितदृगे व मनोव्यधारयत् ३० अन्त्येव विशुद्ध्या धारणाया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीकृष्णस्यैकैयारूपादृष्टौ व-
गत आयुधश्रमो यस्य सः अतएव निवृत्तः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां विभ्रमः विविधं भ्रमणं यस्मात् सः जन्यं देहं ॥३१॥ ॥

𠂔

गर्जनिरुद्ध २३

भा.प्र.

३०

परमफलरूपां श्रीकृष्णेति प्रार्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयति इतीति नानाधर्माद्युपायैर्मतिर्मनोधारणालक्षणा उपकल्पिता समर्पिता कसावतानां पुंगवेष्वेष्टे भवति वि
तृष्णानिः कामा अविच्छेदोति वाक्येदः अविच्छेदोति वाक्येदः विगतो भूमायस्मात्तस्मिंश्च मपेक्ष्यान्यत्र महत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ तदेव परमैश्वर्यमाह स्वसुखं सर्वं भूतं परमानंदं उपा
ते प्राप्नुवत्येव कवित् कदाचित् विहर्तुं क्रीडितुं प्रकृतिमुपेयुषि स्वीकृतवति ॥ ननु स्वरूपनिरोधनेन जीववत्पारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्तुमिति यत्प्रपंचयति यद्यत्प्रकृतेर्भवप्रवा
हः ॥ सृष्टिपरंपरा भवति ॥ इदानीं श्रीकृष्णमूर्तिवर्णनं प्रार्थयते ॥ त्रिभुवनकमनं त्रिलोक्यामेकमेव यत्कमनीयं तद्वपुर्धने रतिर्मत्त ॥ तमालवल्लीलो वार्णो यस्य ततः प्रातः
कालीनारवेकरा इव सत एव गौरे पीते वरे निर्मले अंबरे यस्मिन् ततः अलककुलैरुपर्यारतमाननाङ्गं यस्मिन् ततः विजयसखे पार्थसारथौ अनवद्या अहैतुकी फलाभिसंधि रति

ता३

भीष्म उ० ॥ इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सा त्वत्पुंगवे विभूति ॥ स्वसुखमुपगते कविद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्वत्प्रवाहः ॥ ३१ ॥

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं विकरगौरवरां वरं दधाने ॥ वपुर्लककुलावृता ननाङ्गं विजयसखे रतिरक्तमेऽनवद्या ॥ ३२ ॥ युधितुरगारजो

विधूमविषकवलुलितश्चमवार्यलंकृत्ये ॥ मम निशितशरैर्विभिद्यमानत्वं विविलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥ ३३ ॥ सपदिसखिवदो निश

म्यमध्ये निजपरयोर्वलयोरथं निवेश्य ॥ स्थितवति परमै निकायुरक्षा हतवति पार्थ सखे रतिर्ममास्तु ॥ ३४ ॥

तारतिरक्तः ॥ ३१ ॥ विजयसखे त्वमेवानुवर्णयन् रतिं प्रार्थयते ॥ युधियुद्धे तुरगाणां सुरजज्ञेन विधूमाधूमराज्ञेन विश्वं दत्तस्तत्तुलंतः कुंतलाः तैर्लुलितं विकीर्णं मम वारिखेदविं

दुरूपं तेन भक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यं यस्य तस्मिन् श्रीकृष्णमम आत्मा मनोसुरमतामित्यर्थः पुनः किं भूते ॥ मदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णशरैर्विभिद्यमाना त्वग्यस्य शरैरेव विलस

त्कवचं यस्य तस्मिन् ॥ ३३ ॥ किं वा सपदीति ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे युताया वदेतां निरीक्षेहं यो दुकामानवस्थिता निति सख्युर्जुनस्य वदो निशम्य सपदिततश्चाणमेव

स्वपरवलयोः सैन्ययोर्मध्ये स्थिते पार्थ सखे रतिरक्ततत्र स्थित्वा कृतं सख्यं दर्शयति ॥ परस्य दुर्घो धनस्य सैनिकानामायुरक्षा कालदद्यात् हतवति असौ दोगाः असौ कर्ण इति तत्र

रुच्य

उक्तं तत्र ३

उक्तं तत्र ३

कवाः

रामः

३०

न केवलमर्जुनस्य सपत्न्यायुर्हरणेनैव जयमावहत किं त्वविद्याहरणेनापीत्याह व्यवहितादूरे स्थिताया पृतना तस्या मुखमिव मुखं अग्रे स्थितानभीष्मादीन निरीक्षेत्यर्थः स्वजनवधा
 दिमुखस्य निवृत्तस्या तदुक्तं गीतासु। एवमुक्त्वाऽर्जुनसंख्येयोपस्थ उपविशत्। विस्मयसंशयं वापंगो क संविप्रमानस इति। कुमतिं अहं कर्ता इत्यादि कुबुद्धिं ३६ मम तु महातं अनु
 ग्रहं कृतवानित्याह द्वाभ्यां खनिगमं अशस्त्र एवाहं साहाय्यमात्रं करिष्यामीत्येवंभूतां स्वप्रतिज्ञां हित्वा श्रीकृष्णं शस्त्रं ग्राहयिष्यामीत्येवंरूपां मन्त्रतिज्ञां अतंसत्यं यथाभवति तथा
 पि अधिअधिकां कर्तुं योरथस्थः सन्नवलुतः सहसैवावतीर्णः अवलुतः सन् योभ्ययात् अभिमुखमवधावत् इभं हंतुं हरिः सिंह इव किं भूतः धृतेरथ चरणश्रृंखलेन सः। तदा वसंभे
 णामातुष्य नायविष्णु ते रुद्रस्य सर्वभूतभुवनभारेण प्रतिपदं बलदुश्चलं तिगौः पृथ्वीयस्मार्त्तं तेनैव संभेण पथिगतं पतितमुत्तरीयं वस्त्रं यस्य समुकुंदो मे गतिर्भवति तरेण च यः ३७

तट

व्यवहितनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधादिमुखस्य दोषबुद्ध्या॥ कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥ ३६ ॥ खनिगमप
 हाय मत्प्रतिज्ञा मृतमधिकर्तुमवलुतो रथस्थः॥ धृतरथवरणोभ्यया बलदुर्हरिरिव हंतुमिभंगतोत्तरीयः॥ ३७ ॥ शितविशिखहतो विशीर्ण
 दंशः क्षतजपरिलुप्त आततायिनो मे॥ प्रसभमभि ससारमद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिमुकुंदः॥ ३८ ॥ विजयरथकुटुंब आततोत्रे धृतहय
 रमि नितड्वियेक्षणीये॥ भगवति रतिरक्तमेमुमूर्षोर्धमिह निरीक्ष्य हतागताः स्वरूपं॥ ३९ ॥

मुखमा

एवं यदाभ्ययात्तदा समयमानस्या ततायिनो धनिनो मे शिते स्त्रीदौ विंशिवैरहतः अतो विशीर्णदंशः विधस्तकवदः क्षतजेन रुधिरापरिलुप्तः व्याप्तः प्रसभं बलात्वारयं
 तमर्जुनमप्यतिक्रम्य मद्वधार्थं मभिससार अभिजगाम। एवं यो लोकप्रतीत्या अर्जुनपक्षपाती बलक्षितः वक्तुं तत्कर्मैवानुग्रहं कृतवान् यत्तममभक्तेन उक्तं वदः साव
 थास्तु स भगवान् मे गतिर्भवति त्वर्थः ३८ तदेव मन्यायै रपि भृत्यरक्षाव्यग्रे कृत्स्ने रतिमाशांते विजयोर्जुनस्य कुटुंबं अकृत्यै रपि रक्षणीयो यस्य तस्मिन् आततोत्रं प्रतोदो येन
 तस्मिन् धृताश्चेते हयानां रश्मयः प्रग्रहास्ते संतियस्य तस्मिन् बीत्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपि रश्मिवादिनिः। तक्रिया तथा सारथ्यश्रिया ईक्षणीये शोभमाने मुमूर्षोः मर्तुमि
 कोः नन्वन्यायवर्तिनिकि मिति रतिः प्रार्थ्यते अत आह भगवति अविंत्यै श्वर्ये तदा हृदयुडे हताः सर्वे यं निरीक्ष्य स्वरूपं तत्समानरूपं गतां प्राप्ताः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

रथस्व ३

सु म

आनेष्ट हिते वंसे दनदं डो येन २

दिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह सत्रधर्मेण युध्यमानाः तत्त्वरूपं प्रापुरीयेत तत्र विव्रं यतो मदांधा अपि प्रापुरित्याहा ललितगतिश्च विलासश्च सादिभिः वल्गुगत्यादिभिः आसीये हरीयेव
कल्पित उरुमानः पूजायासां ताः अत उक्तेन मदेनांधा अत एव तदेक विव्रत्वेन तस्य कृतं कर्म गोवर्द्धनोद्धारणादिकं अनुकृतवत्यो गोपवधः यस्य प्रकृतिस्वरूपं अगन्तव्यमसि
कारलोपस्वार्थः किल प्रसिद्धं तस्मिन् मेरतिरस्त्विति पूर्वैर्गोवाच्यः ४० जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणैः नृपवर्यैश्च संकुले व्याप्ते अंतः सदसि सभा मध्ये युधिष्ठिरस्य राजसू
ये येषां मुनिगणादीनामीक्षणीयः अहो रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्यं विलोकनीयः सत उपपेदे प्राप स जगतामात्मा समदृशि गोवरः दृष्टिविषयं सत आविः प्रकटो वर्तते अ

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणमनिरीक्षणाकल्पितोरुमानाः ॥ कृतमनुकृतवत्य उन्मदांधाः प्रकृतिमगन्तु किल यस्य गोपवधः ॥ ४० ॥
मुनिगणानृपवर्यसंकुलेऽतः सदसि युधिष्ठिरराजसूय येषां ॥ अहो रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्यं विलोकनीयो मम दृशि गोवरस्य आविः ॥ ४१ ॥ तमिममह
मजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्यितानां ॥ प्रतिदृशमिव नैक धार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥ ४२ ॥ ॥ सत उवाच ॥
कृत एव भावति मनोवाक् दृष्टि रतिभिः ॥ आत्म न्यात्मानमावेक्ष्य संतः श्वास उपारमत ॥ ४३ ॥ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ॥ सर्व
बभूवुते नृह्नीवयां सिद्धिनामये ॥ ४४ ॥

हो मे भाग्यमिति भावः ४१ सो हं कृतार्थोऽस्मीत्यहं तमिति तमिममजं संमयाधिगतः प्राप्नोस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहं तदर्थं भेदस्योपाधिकत्वमाह आत्मक
ल्यितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिहृदयं धिष्ठितं अकारलोपस्वार्थः नैकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकधा भातमित्यर्थः तत्र दृष्टांतः सर्व
प्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमेकधा प्रति तमिवेत्यर्थः ४२ मनोवाक् दृष्टि रतिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अंतरवलीनः श्वासे यस्य सः ४३ निष्कले निरुपाधो संप
द्यमानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य ॥ ४४ ॥

देवैर्मानवैश्चवादिताः राज्ञां मध्ये ये साधवः अनसूयवः ४५॥ निहंरणादिनिर्हंरादीनि सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापीत्यर्थः ४६॥ ४७॥ पितरं धृतं राष्ट्रं तपस्विनी संतापवती ४८॥
 राजायुधिष्ठिरः ४९॥ प्रथमेन वसः ॥ दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः ॥ स्त्रीभिः संस्रयमानस्य वार्यते हारकागमः ॥ राज्यं वकारे त्युक्तं तत्र पृकृतिहत्वेति स्वस्य रिक्ते धने
 स्य ईते स्मये ते तथा यदा स्वरिक्कायस्य तस्य संग्रामो येषां अतएव धनादिहरणादा ततायिनः तान हत्वा प्रत्यवरुद्ध भोजनः वंधुवधदुःखेन संकुचित भोगः राज्यलाभेन प्राप्तो

तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः ॥ शशंसुः साधवो राज्ञां स्वात्येतुः पुष्यदृष्टयः ॥ ४५॥ तस्य निहंरणादीनि संपरेतस्य भार्गवायुधिष्ठि
 रः कारयित्वा मुहुर्नेदुःखितो भवत ॥ ४६॥ तुष्टुवर्चनयो हृष्टाः कृष्णतनूगुह्यनामभिः ॥ ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमां प्रययुः पुनः ॥ ४७॥
 ततो युधिष्ठिरो गता सह कृष्णो गजाद्वयं ॥ पितरं सान्वयामास गांधारीयुतपस्विनी ॥ ४८॥ पित्रा वानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ॥ वकार
 राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥ ४९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९॥ ॥
 शौनका उवाच ॥ हत्वा स्वरिक्कायस्य धनं ततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभूतां वरिष्ठः ॥ सहानुजैः प्रत्यवरुद्ध भोजनः कथं प्रवृत्तः किमकार्षीत् ततः ॥ १॥
 सत उवाच ॥ वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हतं संरोहयित्वा भवभाव नो हरिः ॥ निवेशयित्वा निजराज्यं ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥ २॥
 निशम्य भीष्मोक्तं मध्याव्युत्तं प्रवृत्तं विज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ शशांसां गामिंदइवाऽजिताश्रयः परिधुपांतामनुजानुवर्तितः ॥ ३॥ ॥ ॥
 गोवाकथं राज्ये प्रवृत्तः प्रवृत्तो वा ततः किमकार्षीत् ॥ राज्ये प्रवृत्तौ श्रीकृष्णस्य प्रीतिं पर्यालोच्य प्रवृत्त इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ वंशंकुरोः संरोहयित्वा परीक्षितो न संरोह
 अंकुरितं कृत्वा कथं भूतं वंशं दवाग्निनिर्हतं वंश एव दवो वनं तस्मादुद्धृतः क्रोधरूपो ग्निस्तेन निर्हतं दग्धं निजराज्ये निवेश्य च ॥ प्रवृत्तौ हेतुमुक्त्वा किमकार्षीदित्यस्योत्तरमा
 ह निशम्येति ॥ प्रवृत्तं यद्विज्ञानं परमेश्वराधीनं जगत्तत्तत्र सित्येवं भूतं तेन विभूतौ विभ्रमो हं कर्त्तव्यं भूतो मोहो यस्य सः अतुजैरनुवर्तितः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्ण एव

विधस्तो

प्रथमः परिधिः समुद्रस्तस्य यंत्रांगं पृथ्वीपालयामास ॥

भा.प्र.
३६

तस्य राज्यमनुवर्णयतिकाममिति त्रिभिः। मही सर्वकामदोऽधीवभवद्भानगोष्ठानि उधसवतीः उधसवत्यः उधः हीराश्रयः स्थूलो धस इत्यर्थः सिधिवुः अभ्यषिंदन ४ अ
नृतुमतावृत्तौ ५ आधयो मनोव्यथाः व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृताः देवं भूतानि वशात्मावहेतुर्येषामाधिदैविकादीनां ते जंतूनां नाभवन् ६ इदानीं द्वारका
मनं निरूपयितुमाह उषित्वेति स्वसुः सुभद्रायाः ७ तं यधिष्ठिरं ८ युयुत्सुः धृतराष्ट्रं द्रुपदायां जातः गोतमः कृपः यमौ नकुलसहदेवौ ९ अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा

कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुधामही ॥ सिधिवुः समवजान् गावः पयसो धसवती मुदा ॥ ४ ॥ नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिविरुधः ॥ फलं
त्योषधयः सर्वाः काममचतुस्तस्य वै ॥ ५ ॥ नाधयो व्याधयः क्लेशा देवभूतात्महेतवः ॥ अज्ञातशत्रावभवन् जंतूनां राजिकर्हि वित ॥ ६ ॥ उ
षित्वा हास्तिनपुरे मासान कतिपयान् हरिः ॥ सहदां वविशो कायस्य सुश्रिय काम्यया ॥ ७ ॥ आसंश्रवाः भ्यनुजातः परिष्रज्याः भिवा
द्यतं ॥ आरुरो हरयं कैश्चित्परिष्रक्तोऽभिवादितः ॥ ८ ॥ सुभद्रा द्रोपदी कुंती विराटनया तथा ॥ गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥ ९ ॥ व
कोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुता दयः ॥ नसेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १० ॥ सत्संगा मुक्तदुःसंगा हातुं नोत्सहते बुधः ॥ कीर्त्य
मानं यशो यस्य सकृदा कार्यो वनं ॥ ११ ॥ तस्मिन् न्यस्तधियः पार्थाः सहैरन विरहं कथं ॥ दर्शनस्यार्थं संलापयन् वनामनभोजनैः ॥ १२ ॥ सर्वे
तेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुदुतवेसः ॥ वीक्षंतः सहसंबद्धा विवेलुस्तत्र तत्र ह ॥ १३ ॥

तस्याः पुनर्यहं गार्भरक्षककृष्णविरहे सोहाधिकात्तयद्वा मत्स्यसुता मत्स्यवती १० तेषां कृष्णविरहसहनं कैमुतिकन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्यां सतां संगोदितो मुक्तः
पुत्रादिविषयो दुःसंगा येन सः ॥ सद्धिः कीर्त्यमानं रुविकरं यस्य यशः सकृदप्याकार्यं सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन् श्रीकृष्णेन्यत्ता अभ्यस्ताधीर्येषां ते १२ अत
एव अनिमिषैर्नेत्रैस्तमेव वीक्षमाणास्तत्र तत्र हंता नयनाद्यर्थं वलंति स्म यतः स्नेहेन सम्यक्बद्धाः अतएव मनुगता निवेतां सियेषां ॥ १३ ॥

रासः
३६

अगाशत्रिर्यातिनिर्गच्छनिसतिश्रोतं व्याडेनोऽङ्गलनृखवन्वाच्यं अत्र न्यसं धननेत्रेष्टेवस्तेभिनवत्यः तत्र हेतुः अभद्रं नो स्यात् । अमंगलं माभूदित्येतदर्थं ॥
 मृदंगादयो दशवाद्यभेदाः ॥ प्रेमवीडास्मितपूर्वमीक्षाणां यासां ताः ॥ गुडाका निडातस्याईशो जितनिदोऽर्जुनः ॥ वज्रनेवामरेजगृहेतुः मधुपतिः श्रीक्ष्णः ॥ सत्याः श्री
 कृष्णेतासामव्यभिचारतः किंतु नानुरूपाश्च ता अनुरूपाश्च निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखी भवेत्यादयो नानुरूपाः गुणात्मनो मनुष्यानां वावतारैरूपाश्चेत्यर्थः संधिगर्षः ॥
 सर्वासां श्रुतीनां मनोहरः उपनिषदोऽपि मूर्तिमत्यः तं संजल्पमभ्यनंदन्नित्यर्थः ॥ तत्र तेजः सौंदर्यं च निशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्याः स्त्रियः कथयन्ति नात्र विस्मयः

अनु ३

न्यसंधनुहलदाघ्यमौक्त्यैवकीसुते ॥ निर्यात्यगात्रोभद्रमिति स्यादांधवस्त्रियः ॥ १४ ॥ मृदंगांश्वभेद्यश्च वीणापणवगोसुखाः ॥ धुंधुर्या
 नकघंटाधाने दुर्दुभयस्तथा ॥ १५ ॥ प्रासादशिखरारूढाः करुणार्यो दिदृक्षया ॥ वटपुः कुसुमैः कृष्णे प्रेमवीडास्मितेक्षणाः ॥ १६ ॥ सितातपत्रं
 जग्राह मुक्तादामविभूषितं ॥ रत्नदंडं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥ १७ ॥ उद्धवः सात्यकिश्चैव वज्रने परमाद्भुते ॥ विकीर्यमाणः कुसुमैरेजेम
 धुपतिः पथि ॥ १८ ॥ अश्रुयंता शिषः सत्यास्तत्र तद्विजे रिताः ॥ नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १९ ॥ अन्योन्यमासीत्संजल्प उन्नमशो
 कवेतसां ॥ कौशेदपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥ २० ॥ सर्वैकिलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ॥ अग्रे गुणोभ्यो जगदात्म
 नी श्वरे निमीलितात्मनि शिशुप्रशक्तिषु ॥ २१ ॥ ॥

कार्यः साक्षादीश्वरत्वादस्येति सवा इति वतुर्भिः वैस्मरणं किलेति प्रसिद्धा प्रमाणद्योतकं य एक एवादितीयः पुरुष आसीत् स एवार्थं श्रीकृष्णः कुत्रासीत् । अविशेषे आ
 त्मनि निःप्रपंचे निजरूपे कदा अग्रे गुणोभ्यः गुणादोभात्पूर्वतया निशि प्रलये च तस्य लक्षणां जगतामात्मनि जीवे । निमीलितात्मनि निमीलितात्मनि तिलुप्तसप्रम्यंतं पदं जा
 तां कवचनं ईश्वरे लीनरूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः । ननु जीवानां ब्रह्मत्वात्कथं लयस्तत्राह । सुप्ता सुशक्तिषु सती सुजीवोपाधिभूतसत्त्वादिशक्तिलय एव जीवलय इत्यर्थः ॥

वे

भा. प्र.
४०

तदेवं सृष्टेः प्रलयानंतरं निःप्रपंचावस्थानमुक्ता सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपंचावस्थानमाहुः स एव अप्रयुतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृतिं अनुससार अधिष्ठितवान्। भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात्। कीदृशी निजवीर्यवोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां स्वांशभूतानां जीवानां मायां मोहिनीं। अतएव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छतीं। किमर्थं मनुससार अनामरूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः कर्माणि विधातुं वेदानकृतवानित्याहुः। शास्त्रकृदिति ११ अस्य दर्शनमतिदुर्लभमस्माभिलक्ष्यमित्याहुः। सर्वे अयं यस्य पदं स्वरूपं अंधिं वा निजितो मातरिश्वा प्राणो यैः ह स्वत्वमाधत्ते सूर्य एव पश्यंतिकेन भक्त्या उत्कलित उत्कंठितो मलो य आत्मा बुद्धिरेन दृश्यते त्व

स एव भूयो निजवीर्यवोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं॥ अनामरूपात्मनिरूप [REDACTED] नाम नीविधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत
॥११॥ स वा अयं यस्य दमत्र सूर्यो जितेन्द्रिया निजित मातरिश्वनः॥ पश्यन्निभक्त्युत्कलिता मलात्मनानन्वेषसत्वं परिमार्ष्टुमर्हति॥१३॥ स वा
अयं सख्यः नुगीत सत्कथो वेदेषु गुह्येषु वगुह्यैवादिभिः॥ य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यतिनतत्र सज्जते॥१४॥ यदा ह्यधर्मेणात्मो
धियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल॥ धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधुगोयुगे॥१५॥

यथा बुद्धेति श्रुतेः बुद्धिर्बैमल्यस्याप्ययमेव हेतुरित्याहुः। ननु हे सखि एष एव सत्त्वं बुद्धिं परिमार्ष्टुमर्हति न तु योगादय इत्यर्थः यदा ननु अहो एष सत्त्वं ज्ञानं परिमार्ष्टुं नाशयितुं दूरागमनेनाप्रत्यक्षीभवितुं नार्हति किं त्वनेन संहैव गंतव्यमित्यर्थः १३॥ पुण्यश्लोकतामाहुः हे सखि यो वेदेषु रहस्यागमेषु वरहस्यनिरूपकैः अनुगीत सत्कथाः अनुगीताः सत्याः कथा यस्य स एवायं गानप्रकारमाहुः य एक ईश इत्यादि १४ स्वभूतस्य नानावतारे कारणमाहुः यदा हीनितमो व्याप्ताधीर्येषां तेन नृपा अधर्मेणा जीवन्तिकेवलं प्राणान् पुच्छन्ति। तत्र तदा एष एव भवाय स्थित्यै सत्त्वतः॥ विशुद्धरूपेण सत्त्वेन रूपाणि दधत्। भगादीनि धत्ते प्रकृत्यति युगोयुगे तत्र तदवसरे भगं ऐश्वर्यं सत्यं सत्यप्रति

मत्स्योवीर्यमभादि
त्यर्थः शास्त्रकृत
सकलनियमकर्ता

रामः
४०

उपनिषद्विचारकुश
लैः २

अतिशयेनमगवता
दाध्मायमानः आपूर्यमाणः २

आनर्त्तस्यमानस्यपुरीनिर्विकल्पबन्धुभिः। एकादशोक्तिः सम्यक्त्वादेवैतस्यवर्णिते १ उत्सवेरुचलतैरमुदंतध्वजतोरणं उल्लसद्वत्तदीपालिखपुं प्रभुगविशत १ सृष्टानस
मृष्टानादरवरं पां वजनं शंखं दधौ वा दितवान् गदरं शंखः उच्चकाशे शुभो धवलमुदरं यस्य सः उरुक्रमस्याधरस्य यः शोणगुणसेनशोणिमायस्य सः कथमुच्चकाशो अद्भुतं
उरुक्तकमलसमूहे कलहं सो राजहंसः उच्चकाशे यथा तद्वत् जातो यद्वयंतस्य भयावहं प्रत्युद्युः प्रत्युज्जगुः भर्तुर्दर्शने लालसा औत्सुक्यं यासां ताः १ तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उ

सुत उवाच ॥ आनर्त्तान्स उपवृज्य सृष्ट्वा न जनपदा च कान् ॥ दधौ दशरतेषां विषादं शमयन्निव ॥ १॥ स उच्चकाशे धवलो दरो दरोऽप्युरु
क्रमस्था धरशोणशोणिसा ॥ दाधायमानः करकंजसंपुटे यथा ब्रुषंडे कलहं स उत्खनः ॥ २॥ तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहं ॥
प्रत्युद्युः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥ ३॥ तत्रोपनीतबलयोरवेदीपमिवाद्भुताः ॥ आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥
४॥ प्रीत्युत्फुल्लमुखः प्रोबुर्हर्षगद्गदया गिरा ॥ पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवाभकाः ॥ ५॥ नताः स्मृतेनाथसदांघ्रिपंकजा विरिं विवैरिं
च सुखं इव दितं ॥ परायणं क्षेममिहेकतां परं नयत्रकालः प्रभवेत्यरप्रभुः ॥ ६॥ भवाय नस्त्वं भवविश्वभावनत्वमेव माताऽथ सुहृत्पतिः पि
ता ॥ त्वं स ह्यरुर्नः परमं वदेव तं यस्याः नुहंत्या कृतिनो बभूविम ॥ ७॥

पनीताः समर्पिताः बलय उपायानानि पाभिः निरपेक्षे पितस्मिन्नादरेण समर्पणे हृष्टांतां रवेर्दीपमिवेति। पितरमर्भका इव तं सर्वमुहदमवितारमुदुरित्युत्तरेणान्वयः सु
हृत्वेनैवावितारं न तु कामेन। अत्र हेतुः। आत्मारामं तत्र हेतुः परमानंदनिजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामं ४। ५ किमुदुरित्याहनतां मेति विरिं वीर्यह्मा वैरिं व्याः मनकादयः इह
संसारपरं हेममिहतां पशयणं परमं शरणंकुतः परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुशपिकालो यत्र प्रभुर्न भवेत् ६ अतः भवाय उद्वाय नोऽस्माकं त्वं भवहे विश्वभावन। कृतिनः कृताः

सेवा लक्षणेन अनुवर्तनेन.

जगद्ग्यादैसास्तेषां भया
वले.

ॐ वभुविमजातायं ॥ ३ ॥

भा.घ.
४१

कृतार्थत्वमेवाहुः अहो भवता वयं सनाथाः स्मयस्मात्तव रूपं पश्ये मत्रैषिष्ट पानामपि दूरदर्शनं यस्य तत् देवानामपि दुर्लभमित्यर्थः प्रेमायतस्मितं तद्युक्तं सिग्धं
निरीक्षणं यस्मिन् न दानं यस्मिन् न द्रुपं सर्वं सर्वं पुष्पं गेष्पसौभाग्यं यस्मिन् न **८** अर्भका इव सकलमाहुः यर्हि यदा भो अंबुजाक्ष नो भवानिति पाठेन इत्यनादरेष्वही
अस्माननादत्य अपससार अपहाय जगाम कुरु न हस्तिनापुरं मधुन मथुरां वा तत्र तदार्विं विना आध्यादशो यथा एवं तवनः तदीयानामस्माकमपीत्यर्थः **९** इति

अहो सनाथा भवता स्मयद्वयं त्रैपिष्ट पानामपि दूरदर्शनं ॥ प्रेमस्मित सिग्ध निरीक्षणाननं पश्ये मरुपंतव सर्वसौभागं ॥
८ ॥ यत्संबुजाक्षः पससार भो भवान् कुरु न मधुचाः य सुहृदि दृष्टया ॥ तत्रादृकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्विविना क्षणो रिव न क्षवा
ऽभ्युत ॥ **९** ॥ इति वोदीरिता वावः प्रजानां भक्तवत्सलः ॥ शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितनन् प्राविशत्पुंरी ॥ **१०** ॥ मधुभोजदग्गाहं कु
कुरांधकदृष्टिभिः ॥ आत्मतुल्यवलेर्गुप्तां नारी भोगवती मिव ॥ **११** ॥ सर्वज्ञं सर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः ॥ उद्यानोपवनारामै
र्वृत्तपद्माकरश्रियं ॥ **१२** ॥

य एवं विधाः अन्याश्चोच्चरिता वावः शृण्वानदृष्ट्या साभिमानं दावलोकनेनानुग्रहं कर्त्तुं **१०** द्वारकां स्तौति पंचभिः स्वतुल्यवलेर्मधुभोजादिभिर्गुप्तां रक्षितां **११** सर्वेषु त्रस्तु
षु सर्वविभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवृक्षलताश्रमालतामंडपाश्च ये पुनैरुद्यानादिभिः वृताः ये पद्माकराः सरांसितैः श्रीः शोभायुक्तां उद्यानं फलप्रधानं उपवनं
पुष्पप्रधानं आरामः क्रीडार्थं वनं ॥ **१२** ॥

क्षः ॥

ही २

रामः
४१

गोपुरं पुरद्वारं द्वारं गृहद्वारं कृतानि कौतुकेन उत्सवेन तोरणानि यस्यां तां गृहादि विहङ्गिताः ध्वजाः जयपदपत्राङ्किताः पताकाः वित्राणां ध्वजपताकानामग्रेः अंतः प्रतिह
तश्चातपो यस्यां १३ संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां महामार्गं राजमार्गं रथ्या इतरमार्गः आपणाकाः पाणवीथयः चतुरंगानि फलादिभिरुप्रां
वकीर्णा १४ पापेष्टमायांतं निगम्य श्रुत्वा वसुदेवादयः प्रत्युज्जगुरिति चतुर्थे नान्वयः १५ प्रहर्षवेगेन उक्कसितानि उल्लंघितानि यैश्चोनादीनि यैः शसप्ततगतौ १६ वारणोदं

शि. ३

गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोराणां वित्रध्वजपताकाग्रैरंतः प्रतिहता तपां ॥ १३ ॥ संमार्जितमहामार्गरथ्यापणाकचतुरंगं ॥ सिकांगं
ध्वजलैरुप्रांफलपुष्पाक्षतांकुरैः ॥ १४ ॥ द्वारिद्वारिगृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥ अलंकृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ १५ ॥
निगम्य प्रेष्टमायांतं वसुदेवो महामनाः ॥ अक्रूरशोभसेनश्च रामश्चाहुतविक्रमः ॥ १६ ॥ प्रद्युम्नश्चारुदेहश्च साध्वी जाम्बवती सुतः ॥
प्रहर्षवेगोक्कसितशयनासनभोजनाः ॥ १७ ॥ वारणोदं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः समुमंगलैः ॥ शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण वाहताः ॥
प्रत्युज्जगमुरथैर्हृष्टाः प्राणयागतसाधसाः ॥ १८ ॥ वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्वर्णानोत्सुकाः ॥ लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रि

रजासाधनेः २

मंगलार्थं पुरतः कृत्वा समुमंगलैः सुमंगलपुष्पादियुक्तपाणिभिः ब्रह्मघोषो मंत्रपाठः प्राणयेन जेहेन आगतं साधसंभ्रमे येषां १८ वारमुख्या नरादयश्च प्रत्युज्ज
गुः लसत्कुंडलैर्निर्भातानि यानि कलानितैर्वदनेषु श्रीर्यासांताः वारमुख्याः नर्तको वेश्याः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

को

उपराधितः ३

अभिषेकप्रसंगे

भा.प्र.
४३

अहुतानिवेतिवकारस्यवंदिनश्चेत्यन्वयः नटाः नवरसाभिनयचतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यंतो नर्तकाः गंधर्वा गायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधावंशशंसकाः वंदितस्वमल
प्रज्ञाः प्रसावसदृशोक्तयः ते सर्वे गायंति वेतिवकारस्यान्वयः १० यथाविधिभैः सह यथोचितैस्तथा समागमं कृत्वा सर्वेषां मानं कृतवानित्यर्थः ११ तदा ह प्रहेति प्रहृतं शिरसान
तिः अभिवादनां वाचनतिः आश्वास्य अभयं दत्वा श्रपाकानभिवाप्य वरैः अभीष्टदानैश्च मानं कृतवान् १२ अन्यैश्च वंदिभिश्च १३ हे विप्र शौनक तस्येक्षणेन महानुत्सवो याः

नटनर्तकगंधर्वाः सूतमागधावंदिनः ॥ गायंति वो नमः श्लोकचरितान्यहुतानिव ॥ १० ॥ भगवांस्तत्र वंधूनां पौराणामनुवर्तिनां ॥ यथा
विध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥ ११ ॥ प्रह्नाभिवादनाशेषकरस्य कस्मिन्नेक्षणे ॥ आश्वास्य वा श्रपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतेर्विभुः ॥ १२ ॥
स्वयंवगुरुभिर्विप्रैः सदोरैः स्थविरैरपि ॥ आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्ये वंदिभिश्च विक्रान्त्युर ॥ १३ ॥ राजमार्गं गते कृत्वा द्वारकायाः कुलस्रियः ॥
हर्म्याणां रुरुहुर्विप्रतदीक्षामहोत्सवाः ॥ १४ ॥ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसां ॥ न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामां गमयु
तं ॥ १५ ॥ श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशं ॥ बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबुजं ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सां १४ यद्यस्मान्नित्यं सदा अच्युत निरीक्षमाणानां यदपि दृशः नैव तृप्यंति अत आरुरुहुः कथं भूतं श्रियः शोभाया धामस्थानमंगं यस्य तं १५ एतदेवाभिनयेनाह श्रियो ल
क्ष्म्या यस्योरः वक्षः निवासः यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशं सौंदर्यं मृतपानाय पात्रं यस्य बाहवो लोकपालानां निवासः सारंगा यंतीति सारंगा भक्तास्तेषां यस्य पदांबुजं निवासं
निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्वोक्तान्वयः १६

रामः
४३

अर्कस्थानीयंकिरीटंउडुपस्थानीयंश्वेतकृत्रांमन्दारविप्रसूनमालाद्वयंपस्थानीयाविद्युत्स्थानीयंअजमितिरीत्यावाउपमानोपमेयभावः॥

सितैरातपत्रव्यजनैरुपस्कृतोमंडितःअर्कश्चउडुपोनक्षत्रसहितश्चंद्रश्चापमिंदधनुश्चैद्युतंविद्युत्तेजःतैःअर्कःकृत्रस्योपमानंनक्षत्राणिपुष्यवृष्टेःचंद्रःपरिभ्रमकृतमंड
लाकार्योश्चाभरव्यजनयोःचापंवतमालायाःविद्युत्तेजःपिरांगवाससोःअभूतोपमेयंयदिघनस्योपरिसूर्यविंवउभयतश्चंद्रौसर्वतो नक्षत्राणिमध्येवमिलितंवाप
द्वयंस्थिरंविद्युत्तेजोयदिभवेत्तर्हिसद्यनोयथाभातितथाहरिर्वभावित्यर्थः॥१०॥देवकीप्रमुखाःसप्तववंदेइतिमातृसौंदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तंअष्टादशपिवसु

सितांतपत्रव्यजनैरुपस्कृतःप्रसूनवर्षैरभिवर्धितःपृथि॥पिरांगवासावनमालयावभौघनोयथाकोडुपवापवेद्यतैः॥१०॥
प्रविष्टस्तृहंपित्रोःपरिषक्तःस्वमातृभिः॥ववंदेशिरमासप्तदेवकीप्रमुखामुदा॥१०॥ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहसक्त
पयोधराः॥हर्षविकूलितात्मानःशिषिवुर्नेत्रजैर्जलैः॥११॥अथाविश्वत्स्वभवनंसर्वकाममनुत्तमं॥प्रासादायत्रपत्नी
नांसहस्राणिवषोडश॥१०॥पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजातमनोमहोत्सवाः॥उत्तस्थुरात्सहसासनाश
यात्साकंबतैर्वीडितलोवनाननाः॥११॥

देवस्यभार्यामातृतुल्यत्वाच्चमस्कृताएव॥१०॥सहस्राणिवषोडशोतिवकारोद्योतश्चाधिकानितितेयाः॥१०॥प्रोष्यदेशांतरेउषिषाग्नाकरानदूरादेवविलोक्यसंजा
तोमनसिमहोत्सवोयासांताःआसनादाशयाच्चआसनाद्देहेनउत्तस्थुःआशपोतःकरांतस्मादप्यात्मनोत्तस्थुःश्रीकृष्णेनात्मनःसंश्लेषश्चंतःकराव्यवधानमपि
नासहंतेत्यर्थःवीडितानिलोवनानिवयासांअपांगैरेववीडितातवीडितलोवनाःअवनतमुखत्वंवीडिताननाःसाकंबतैरितिहास्यक्रीडावर्जनादिनियमाअपिताभ्युत्त
स्थुरित्यर्थःधृतवताएवोत्तस्थुरितिवावतानिवयाजवल्केनोक्तानिक्रीडांशरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनाहास्यपरगृहेयानंत्यजेत्योषितभर्तृकेति॥११॥ ॥ ॥

ताश्चेमाः पौरवीरेदितानि
प्रागदिता एव तादृशा एव
॥ ॥ ॥
कोशला धृतदेवा शक्तिदेवा
उषदेवा श्रीदेवा देवदक्षिता
देवा

भा.प्र.
४४

आयातंतं पतिं दर्शनात् सर्वमात्मना बुद्ध्या परिरेभिरेततो दृष्टिभिः ततः समीपमागतमात्मजैः पुत्रैः गृहीतकंठमालिङ्गयन्त्यश्च स्वयमालिङ्गितवन्त्येत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः ॥ दुरंत
वैभावाः गंभीराभिप्रायाः ॥ तदा दत्तासां नेत्रयोर्निरुद्धमण्डववाष्पं वैकल्यातवैकल्यात् आश्रवतर्दपतसुखावन्नतएव धैर्यहान्या विलज्जतीनां हेभृगुवर्यविभ्रंशिवति ३१ पा
श्वगतः समीपस्थः तत्रापि रहोगतः एकांते प्रवर्तते स्म ॥ पदे पदे प्रतिक्षणं न वनमेव अत्र कैमुत्यन्यायः ॥ काविरमेतेति ॥ वलावंतलस्य भावापि ३३ उक्तं श्रीकृष्णवरितं संक्षिप्तं

श्रीर्यकराविन्नजहाति

तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मना दुरंतभावाः परिरेभिरेपतिं ॥ निरुद्धमप्याः ॥ स्रवदं बुनेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्यवैकल्यात् ॥
३१ ॥ यद्यप्यसौ पाश्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यां ध्रियुगं न वनवं ॥ पदे पदे काविरमेततत्पदाब्जलाः पियछीर्नजहाति कर्हि वि
त ॥ ३३ ॥ एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामद्वौहिणीभिः परिवृत्ततेजसां ॥ विधाय वैरं श्वसनो यथा नलं मिथो वधेनो परतो ॥
निरायुधः ॥ ३४ ॥ स एष नरलोके स्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ॥ रे मे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

प्याह एवमिति द्वाभ्यां क्षितेर्भारयजन्मयेषां अद्वौहिणीभिः कृत्वा परिवृत्तं सर्वतः प्रसृतं तेजः प्रभावो येषां श्वसनो वायुर्वेणानां अन्योन्यसंघर्षेणानलं विधाय मिथो दाहेन य
थोपशाम्यति तद्वत् ३४ स्त्रीरत्नकूटस्थः उत्तमस्त्रीकदम्बस्थः ॥ ३५ ॥ ॥

रामः
४४

नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिः संस्रिप्रतीतिः कथं भगवानवनीर्ण इत्युच्यते तत्राह उदा मेति ह्यभ्यां यासां उदासः गंभीरो यो भावो मिप्रायः तस्य पिशुनः सूचकोऽमलवल्गुः सुंदरो हा
सो प्रीडावलोकश्च ताभ्यां निहतः अमदनः श्रीमहादेवोऽपि संमुखलज्जया वापं पिनाकं अजहात् एवं प्रभावायाः स्त्रिय इत्येतावद्विवक्षितं यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशो
पिमोहित एव एताश्च तादृशिलासां स्वेति तथोक्तं ताः कुहकैः कपदैर्विभ्रमेयस्येदियं मनः विमथितुं ह्यभियत्तुं न शकः ३६ तं श्रीरुद्रं अयं प्राकृतो लोकः आत्मौपम्येन स्वसादृश्ये
न संगिनं मनुजं मन्यते अत्र हेतुः व्यापारवानं व्यापियमाणं यतो यमबुधः अतस्ततः ३७ कुत इत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एतदिति ईशस्येशनमैश्वर्यनामैतदेव किंतु तत्र

उदासभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतोऽमदनोऽपियासां संमुखवापमजहात्प्रमदोत्तमस्तायस्येदियं विमथितुं कुहकैर्न
शकः ॥ ३६ ॥ तमयं मन्यते लोकोऽयं संगमपिसंगिनं आत्मौपम्येन मनुजं व्यापारवानं यतो बुधः ॥ ३७ ॥ एतदीशानमीशस्य प्रकृतिस्थो
ऽपितहुणोऽनयुज्यते सदा मस्यैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ॥ ३८ ॥ तं मे निरेवलासूढाः स्त्रैणं वाऽनुव्रतं रहः अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो

यथा ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कृतिस्थोऽपितस्यागुणैः सुखदुःखादिभिः सदानयुज्यत इति यत यथा आत्मस्थैः आनंदादिभिः आत्माश्रयाऽपि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् वेधर्मो दृष्टान्तो वा आत्मस्थैः सत्ताप्र
काशादिभिर्यथा बुद्धिर्युज्यत इति एवं वा असदात्मा देहः तत्र स्थैर्गुणैः तदाश्रया बुद्धिः तदुपाधिर्जीवो न युज्यते एवं प्रकृतिस्थोऽपितहुणो न युज्यत इति यत एतदीशमी
शस्येति ३८ तस्य त्वोऽपितस्य तत्त्वं न जानंतीत्याह तैस्त्रैणं आत्मवशं परहः एकांते अनुव्रतं अनुसृतं मे निरे भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियत्रां महिमानमजानंत्यर्थ ईश्व
रं हेतुं मतयः अहं व्रतयो यथा स्वाधीनं स्वधर्मयोगिने मन्यते तद्वत् यदा यथा यथा सांमतयः कल्पनां तथा तमीश्वरं स्त्रैर्गुणैर्न निरे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति प्रथमे एकादशः ॥ ११ ॥

भा. प्र.
४५

पुरोक्तं यत्प्रसंगाद्यदौ निदंशदिविलसता। हादशेतुतदेवाय परीक्षितं नमवर्णते १ परीक्षितो यराजर्षेर्जनकर्मविलापनं। संस्थावपांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयमिति
प्रतिज्ञाय पांडवानां राज्यस्थिति रूपोद्घातभूता सप्रसंगां सप्तमाध्यायमारभ्य निरूपिता इदानीं मोषोद्घातिकमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति। अश्वत्थामेति। उपसृष्टेन तस्य जन्मे
त्यादेर्बृहत्पुत्ररेणान्वयः १ सपरीक्षितप्रेत्यदेहं त्यक्त्वा २ प्रार्थयेन त्वाज्ञापयामीत्याह। गदितुं यदि मन्यसे अनुग्रहेण तर्हि ब्रूहीति। यस्य ज्ञानमदाकु क इति अवगोचरायां

दा२

शौनक उवाच ॥ अश्वत्थामोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्षो रुते जसा ॥ उत्तरायाहतो गर्भ ईशो नाजीवितः पुनः ॥ १ ॥ तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्मणिव
महात्मनः ॥ निधनं वयं वैवासी तस्येत्यगतवान्यथा ॥ २ ॥ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ॥ बृहिनः श्रद्धा नानां यस्य ज्ञान
मैच्छुकः ॥ ३ ॥ ॥ सत उवाच ॥ अपीपलदर्मराजः पितृवदंजयन् प्रजाः ॥ निस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥ ४ ॥ संपदः
कृतवो लोका महिषी भ्रातरो मही ॥ जंबुद्वीपाधिपत्यं वयं शत्रुत्रिदिवं गतं ॥ ५ ॥ किं ते कामाः सुरस्यार्हा मुकुंदमनसो हि जाः ॥ अविजडुर्मु
दं राजः कुधितस्य यथेतरे ॥ ६ ॥

कारणं ३ निस्पृहस्यापिराजः श्रीकृष्णानुग्रहात्तादृक्पौत्रं समजनीति वक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युदेकमाह अपीपलदित्रिभिः पितृवदपीपलत्यालया मास ४
कृतवः तदुपाजिता लोकाश्च ५ सुरस्यार्हाः सुराणां स्पृहणीया ज्ञे संपदादयः कामाविषयाः राजः किं मुदं प्रीतिमधिजडुः न कृतवन्त इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः मुकुंदस्य
न मनोयस्येति कुधितस्य अत्रैकमनसः यथा इतरे सकुचंदनादयो न कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ६ ॥

निसृहः सर्वकामेभ्यः स्पृहेन कृष्णपादसेवाया अतिस्वतुल्यं
कामानां नुति कृतं दर्शितं
रामः
४५

क्रोधेनेति

प्रकृतमाहमातुरिति ० पुरंदरसुवर्णसुरतुरदमौलिर्यस्यास्तितंबीयादिभ्यश्चेतिइतिप्रत्ययः अपीव्यंअतिसुंदरंरुच्यतइतिदर्शनंरूपंयस्यातडिद्वहाससीयस्येतिश्याम
मितिपदाभ्यांविद्युद्विषितमेघोपमासविता।अयुतंअविकारं ८ तसंदाहोत्रीर्णयकांवनंतनयेकुंडलेयस्यकृतजाकंसंरंभादत्यारक्तमेतंत्रअहोमद्वक्त्यापिगर्भा
स्त्रादिपीडेतिभावः ९ अस्त्रतेजोविधमंतंविनाशयंतं।नीहारंहिमंगोपतिः।सूर्यइवा।सन्निकर्षेसमीपे १० ददर्शदृष्ट्वावअसौकइतिपर्यैकतवितर्कितवान् १० अमेयात्मा

मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन॥ददर्शपुरुषंकंविद्वद्यमानोस्त्रतेजसा॥७॥अंगुष्ठमात्रममलंस्फुरत्पुरदमौलिनं॥अपीव्य
दर्शनंश्यामंतडिद्वहाससमयुतं॥८॥श्रीम दीर्घवतुर्वहुंतप्रकांवनकुंडलं॥ज्ञतजाज्ञंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशं॥९॥परिभ्रमंतमु
ल्काभांभ्रामयंतंगदांसुहुः॥अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः॥विधमंतंसन्निकर्षेपर्यैकतकरत्यसौ॥१०॥विधूयतदमेयात्माभ
गवानधर्मगुपविभुः॥मिषतोदशमासस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः॥ततःसर्वगुणोदकेसानुकूलग्रहोदये॥जज्ञेवंशधरःपांडोर्भयःपांडुरिवो
जसा॥११॥तस्यप्रीतमनाराजाविप्रेर्धौम्यकृपादिभिः॥जातकंकारयामासवावयित्वावमंगलं॥१२॥

कथंतडिभूतबानि^{तिअ} वितर्करूपः॥धर्मगोपायतीतिधर्मगुप।दशमासपरिक्तेद्यस्यतस्यमिषतःपश्यतःयत्रदृष्टःतत्रैवांतर्हितःनतदन्यत्रगतः।यतोविभुःसर्व
गतः ११ उदकेउत्तरंफलंसर्वगुणानामुत्तरोत्तराधिक्यस्यकेलमेतत्रहेतुःअनुकूलैरन्यैःग्रहैःसहितानांशुभग्रहाणामुदयोयस्मिन्॥१२॥जातकंजातकर्ममं
गलंपुण्याहं॥१३॥

देदीप्यमानस्वर्ण
मुकुटं २

तदस्त्रतेजःविधूय
शामयित्वा

गुगनात्पतन्नाकवि
शेषसदृशं

भा. प्र.
४६

६२

वरान्नेष्टान्। खनंशोभनमन्नं वतीर्थवित्। दानकालः। यावन्नृद्धिं दत्तेनालंतावन्नोति सतकं किन्नेनालेततः पश्चात्सतकं तु विधीयत इति वदनात्ततः पूर्वप्रा-
दात् आमानं वा प्रजातीर्थं पुत्रोत्पत्तिप्राप्तकाले पुत्रे जाते वतीपातेन भवति वा ह्ययमिति स्मृतेः देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मना। आयांति हि नृपश्चैव पुण्याहमि-
ति वाब्रुवन् १४ हे पौरवर्षभ कुरूणां कुरुवंश्यानां १५ शुक्ले शुद्धे अस्मिन् प्रजातं तौ देवेन कथं भूतेना अप्रतिघातेन दुर्वारेण। संस्थाना संउपेयुषि गते सति वो नुग्रहार्थो

समर्थेन

हिरण्यं गामं ही ग्रामान् हस्त्यश्वा नृपतिर्वरान्॥ प्रादात् खन्नं वदिव्रेभ्यः प्रजातीर्थं सतीर्थवित्॥ १४॥ तमूचुर्वासाः। सुष्टा राजा
नं प्रश्रया नतं॥ एष ह्यस्मिन् प्रजातं तौ कुरूणां पौरवर्षभ॥ १५॥ देवेना प्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि॥ रातो वो नुग्रहार्थो
यविष्णुना प्रभविष्णुना॥ १६॥ तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके रहकुवाः॥ भविष्यति न संदेहो महाभाग वतो महान्॥ १७॥ ॥
युधिष्ठिर उवाच॥ अयं पर्वण्यत्राजर्षी नृपयशो कान् महात्मनः॥ अनुवर्तिता खित यशसा साधुवादेन सत्तमाः॥ १८॥ ब्राह्म-
णैरुचुः॥ पार्थ प्रजाः विता साक्षादि सा कुरिवमानवः॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दारारथिर्यथा॥ १९॥

ययस्मात् प्रभवन्शीलेन श्रीविष्णुना रातो दत्तः १६ तस्मात् लोके विष्णुरात इति नाम्ना भविष्यति महाभाग वतश्च गुणैश्च महान् भविष्यति नात्र संदेह इति तं राजानं। ब्रा-
ह्मणा उचुरिति त्रयाणामन्वयः १७ महाभाग वतो भविष्यतीत्युक्ते हृष्टः पृच्छति। अपि खिर्किं खित साधुवादेन यशसा सतीत्या व अनुवर्तिता भविष्यतीति पूर्वस्यैवातः
परमप्यनुषंगः १८ प्रजाताम विता रक्षकः। मानवः मनोः पुत्रः ब्राह्मणोऽपि हितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामो यथा॥ १९॥ ॥

साधुषु वा दोषस्य तेन स्वयं यशसा २

रामः
४६

उशीनरदेशाधिपतिः शिविः येन स्वभां संश्लेषेनाय दत्ताशरणगतः कपोतो रक्षितः स्वानां ज्ञानिनां यज्जनां वयशो विस्तारको दौर्घ्यंतिर्भक्त इव १० अर्जुनयोः पार्थकार्त्तवीर्ययोः ११ हिमवानिव सतां निषेव्यः अनन्यागतिकत्वेव सुधेव तितिकुः क्षन्ताः प्रीत्यामाना पितरा विवसहिष्णुः १२ पितामहो ब्रह्मानेन समः साम्ये समत्वे रमाश्रयो

कुसहः २

एष दाता शरण्यश्च यथाहौशीनरः शिविः ॥ यशोवितनिता स्वानां दौर्घ्यंतिरिव यज्जनां ॥ १० ॥ धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चाऽर्जुनयोर्द्वयोः ॥ इताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥ ११ ॥ मृगोऽइव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥ तितिक्षुर्वसुधेवाः सौसहिष्णुः पितरा विव ॥ १२ ॥ पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ॥ आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥ १३ ॥ सर्वसद्गुणामाहात्म्य एष ह्यमनुव्रतः ॥ रंति देवदेवो दारोपयति रिव धार्मिकः ॥ १४ ॥ धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः ॥ आहर्तृषोऽयमेधानां वृद्धानां पुर्यया सकः ॥ १५ ॥ राजर्षीणां जनयिता शास्त्रावोत्पथगामिनां ॥ निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥ १६ ॥ तद्वत्कादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोऽपसर्जितात् ॥ प्रपत्य त उपश्रुत्य मुक्तसंगः पदं हरेः ॥ १७ ॥ जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्याससुतादसौ ॥ हित्वेदं नृपगंगायां यास्यत्यद्राकुतोभयं ॥ १८ ॥ इति राजउपादिष्य विप्राज्ञातककोविदाः ॥ लब्धो पवितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥ १९ ॥

हरिः १३ सर्वैः सह गौर्यमाहात्म्यं तस्मिन् श्रीकृष्णतुल्यः १४ सद्ग्रहः सन्महदः ग्रहः अभिनिवेशो यस्य ॥ आहर्तृकर्त्ता १५ राजर्षीणां जनमेजयादीनां १६ द्विजपुत्रेण प्रेरितः तत्तत्काले आत्मनो मृत्युमुपश्रुत्य हरेः पदं प्रपत्य ते भजिष्यति १७ ततश्च जिज्ञासितमात्मनो याथात्म्यं येन सः इदं शरीरं गंगायां हित्वा अकुतोभयं

धृत्या धैर्येणा २

निगृह्य शिक्षाकर्त्ता

स्यति १८ ॥ लब्धोऽपवितयः सर्वे प्रतिजग्मुः १९

भा.प्र.
४७

परीक्षितितिनामनिर्वृत्तिसप्यति॥यद्यस्मात्प्रभुःसमर्थःसन्तर्भेदृष्टं पुरुषं अनुध्यायन् इह दृश्यमानेषु नरेषु मध्ये सर्वमपि नरं परीक्षेत अयमसौ भवेदिति नो वा इति विचारयेदतः परीक्षितितिर्त्यतः पूर्वदृष्टमिति वा पाठः शुक्ले शुक्लपद्मे सप्रसिद्ध उडुपोऽनहं यथा काष्ठाभिः पंचदशकलाभिः आयूर्यमाणो वदेते एवं पितृभिः युधिष्ठिरादिभिः कामैश्चतुःषष्टिकलाभिश्चाप्ययमाणो वदधे ३२ पूर्वमपहृष्योक्तान् अश्वमेधान् खादसो सप्रकारं कथयति॥ ज्ञातिदोहस्यः

स एव लोके विख्यातः परीक्षितितियत्प्रभुः॥ मूर्तदृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह॥ ३०॥ स राजपुत्रो वदधे आशुशुक्ल इवोडुपः॥ आयूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽनहं॥ यद्यमाणाः श्वमेधेन ज्ञातिदोह जिहासया॥ राजालब्धधनो दध्यावन्यत्र करदंडयोः॥ ३१॥ तदभिप्रेतमालस्यभ्रातरोऽप्युत वोदितः॥ धनं प्रहीणमाजहुरुदीच्यां दिशि भरिषाः॥ ३२॥ तेन संभृतसंभारो लब्धकामो युधिष्ठिरः॥ वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्वरिं॥ ३४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ सप्ततुवाव॥ विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिं॥ ज्ञात्वाऽगादास्ति न पुरंतया वा न विविक्षितः॥ १॥

हानेकयायस्यमाणाः करदंडयोरन्यत्र ताभ्यां विना न लब्धधनः दध्यौ विंतयामास। करदंडस्य परिजनभरणमात्रोपहीणत्वात् ३२ प्रहीणं मस्तस्य यज्ञेयत्वं सुवर्णपात्रादिकमाणीतवतः ३३ संभृतसंभारः संपादितयज्ञोपकरणः भीतो ज्ञातिदोहात् ३४ इति प्रथमे द्वादशः॥ निर्गमो धृतराष्ट्रस्य विदुरोक्तपात्रयोर्दशोऽङ्कः पौत्राभिषेकेण वक्तुं राज्ञो महोदयं। इदानीं परीक्षितः कलिनिग्रहादिकर्माणि कथयिष्यन् विदुरागमनेन धृतराष्ट्रप्रस्थानंततोऽर्जुनागमनंततः पांडवप्र

कृष्णादिभ्यो मैत्रेयात् आत्मनः परमात्मनो गतिं ज्ञातिं.

अभ्युपयति त्रिभिर्ध्यायेः गमिं हरितया मगात्पात्रा
वाप्तं विविक्षितं ज्ञातुं मिष्टं सर्वयेन॥ १॥

रामः
४७

तदेवाहायावतः कर्मयोगवतादिविषयान् प्रश्नान् प्रथमं कृतवान् कौषारवस्य मैत्रेयस्य पुरतः पश्चात् त्रिवर्तुरप्रश्नार्थं जानमात्रेण गोविंदे जातैकांतभक्तिः कृता
 र्थः सनतेभ्यः प्रश्नेभ्यः उपशमनतः परं न विजितासितवान् १ सतं संजयः शारद्वजः कृपः २ कृपीदोषाभार्याजामयो जातिभार्या अन्याश्च स्त्रियः ४ प्राणान्तवद्
 वेति कुतश्चिन्मूर्कादिरोषतः प्राणो सन्ने सतितन्वः करांश्चादयो निश्चेष्टा भवंति पुनस्तस्मिन्नाविर्भते यथोत्तिष्ठंति तद्वत् ५ विरहेण यदौकं व्यतेन कातराः विवशा

यावतः कृतवान् प्रश्नान् नृक्षत्राकौषारवाग्रतः ॥ जातैकभक्तिर्गोविंदे तेभ्यश्चोपरामह ॥ १ ॥ तं बंधुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ धृतरा
 ष्टो युयुत्सुश्च सतः शारद्वजः पृथा ॥ २ ॥ गांधारीदोषदीवसन् सुभद्रावोत्तराकृपी ॥ अन्याश्च जामयः पांडोर्जातियः स सुतास्त्रियः ॥ ४ ॥ प्र
 त्युज्जामुः प्रहर्षेण प्राणान्तवद्वागतं ॥ अभिसंगम्य विधिवत् परिधंगमिवादनेः ॥ ५ ॥ मुमुबुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कं व्यकातराः ॥ रा
 जातमहं यावके कृतासनपरिग्रहं ॥ ६ ॥ तं भुक्तवंतमासीनं विश्रान्तं सुखमासने ॥ प्रश्नयावनतो राजा प्राह तेषां वश्यावतां ॥ ७ ॥ युधि
 शिरुवाव ॥ अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षकाया समे धितान् ॥ विपद्गणादिषां ग्रादे मोविता यत्समाहृताः ॥ ८ ॥ कया वृत्तिर्वर्तितं वश
 रद्भिः क्षितिमंडलं ॥ तीर्थानि क्षेत्राणि मुख्यानि सेवितानीह भूतानि ॥ ९ ॥ भवद्विधा भागवता स्तीर्थभूताः स्वयं विभो ॥ तीर्थी कुर्वन्ति तीर्थानि
 स्वांतस्थेन गदाभूता ॥ १० ॥

१० पक्षिणोपत्यानियथातिस्नेहेन पक्षकायावर्द्धयंतितद्वन् युष्मत्पक्षपातकाया समे धितान्नः अस्मान् किं स्मरथ समे धितत्वं मेवाह ॥ विपद्गणात्
 मोविताः ८ कौयुष्माभिः कया वृत्त्या वर्तितं देहवृत्तिः कृताकानि वतीर्थादीनि सेवितानि ९ भवतां च तीर्थादनं न स्वार्थं किंतु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधेति

स्तिमं संपर्केण तीर्थानि मलिनानि संति संतः पुनः स्वयं ती
 र्थी कुर्वन्ति स्वांतमनः तत्र स्थेन स्वस्थानि स्थितेनेति वा ॥ १० ॥

भा.प्र.
४८

अपि किं सुखमासने कलमुखाया दवां भवद्भिः कापि दृष्टाः श्रुतावा ॥११॥ यदुकुलक्षया वर्णने कारणमाह न त्विति ॥१२॥ अथ रक्ततत्त्वमुपदिशन् ॥१३॥ ननु श्रु
दो सौ कथमुपदिशेत् न ह्यसौ श्रुतः किंतु यमसदृशेणासीत् किंतु कारणं यमेवात्रागते अमुत्र कोदंडधर इत्यपेक्षायामाह अविभ्रदिति धृतवानित्यर्थः ॥ मांडव्य
स्य शापात् तथा हि कविशैराननुधावं तो राजभट्टा मांडव्यस्य ऋषेस्तपश्चरतः समीपे तान् संश्राप्य तेन सह निवधानी यराजे निवेद्य तदा र्जया सर्वान् शूलमारो
पयामासुः ततो राजानमृषिं ज्ञात्वा शूला देवतार्य प्रसादयामासात् ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपित उवाच ॥ कस्मादहं शूलमारोपित इति ते नोक्तं त्वं वाल्ये शूलभक्तुं शाश्वतं
अपिनः सुहृदस्मात्तवांधवाः कलदेवताः ॥ दृष्टाः श्रुतावा यदवः स्वयं यं सुखमासते ॥११॥ इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वतत्त्वम
वर्णयत् ॥ यथानुभूतं क्रमशो विनायदुकुलक्षयं ॥१२॥ नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितं ॥ नावेदयत्स करुणो
दुःखितान्द्रुमदामः ॥१३॥ किं विकालमथाऽवासीत् किंतो देववत्सुखं ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन्
॥१४॥ अविभ्रदयमादंडं यथावदपकारिषु ॥ यावदधारशूडत्वं शापादवर्षातं यमः ॥१५॥ युधिष्ठिरो लज्जराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं
कुलंधरं ॥ भ्रातृभिलोकपालाभैर्मुमुदे परयाश्रया ॥१६॥ एवं गृहेषु सक्तानां प्रसन्नानां तदीहया ॥ अत्यक्रामद्विज्ञातः का
लं परमदुस्तरः ॥१७॥ विदुस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ॥ राजन्निर्गम्यतां गीघ्रं पश्येदं भयमागतं ॥१८॥ प्रतिक्रियानयस्येह
कुतश्चित्कहिं वित्प्रभो ॥ स एष भगवान्कालः सर्वेषां नः समागतः ॥१९॥

विध्यक्रीडितवानिति ॥ तत्कृत्वा मांडव्यसंश्रापावात्येऽज्ञानतो मेमहांतं दंडं यत्स्वकारितवान् अतः शूडो भवेति ॥१५॥ इदानीं राज्यस्यापकर्षे निरूपयितुं उत्कर्षं
निगमयति ॥ युधिष्ठिर इति कुलंधरं वंशधरं ॥१६॥ तदीहया गृहव्यापारेण प्रसन्नानां अत्यक्रामत आशुः कालो त्क्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः ॥१७॥ अभिप्रेत्य ज्ञा

पितृगणान् गतो द्वा दृष्ट्वा दित्यन्तर्गतश्च यमस्य भ्राता ४

प्रतिक्रिया
किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रिया
किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रिया
किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रिया

रामः
४८

कथं धनारिवियोगः सोऽंशक्य अत आह येन वेति अभिपन्नः अभिप्रस्तः १० अत्रावस्थानमिति दैत्यमिति दर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रिति सप्तभिः
 आत्मावदेहः ११ येन पुत्राहतात्तेन भीमेन दत्तं पिंडं मन्त्रं गृहपाल इव गृहपालः १२ निरुद्धः प्रक्षिप्तः गंगो विषं दूषिताः तद्वैरत्रादिभिः कियत्प्रयोजनं न किं
 विदित्यर्थः १३ तस्यापि एवं दैत्यमनुभवतोऽपि परैरिति ज्ञीयते १४ गतस्वार्थं यशोधर्मादिशून्यं मुक्तबंधनः कृत इत्यविज्ञाता गतिर्यस्य सः धीरः प्राप्नोतु स्वस्य स्व

येन वैवाऽभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ॥ जनः सद्यो विद्युज्ज्योत किं तान्ये धर्मादिभिः ॥ १० ॥ पितृभ्रातृमुह्यत्युत्राह तास्ते विगतं वयः ॥ आ
 त्मावजरया प्रस्तः परं गेहमुपाससे ॥ ११ ॥ अहो महीयसी जंतो जीविताशायया भवान् ॥ भीमेनावर्जितं पिंडमादत्ते गृहपालवत् ॥ १२ ॥
 अग्निर्निरुद्धो दत्तश्च गंगो दाराश्च दूषिताः ॥ हतं क्षेत्रं धनं येषां तद्वैरसुभिः कियत् ॥ १३ ॥ तस्यापि तव देहोऽयं रूपं स्य जिजीविषोः ॥ परैर्य
 निरुक्तो जीर्णो जरया वाससी इव ॥ १४ ॥ गतस्वार्थमि मं देहं विरक्तो मुक्तबंधनः ॥ अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः ॥ १५ ॥ यः स्वकात्प
 रतो वेह जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ हृदिकृत्वा हरिं गेहात्प्रवृज्येत्सनरोत्तमः ॥ १६ ॥ अथो दीर्घादिं यातुं स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतो वाक्प्राय
 शः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ १७ ॥ एवं राजा विदुरेणाऽनुजेन प्रज्ञाचक्रुर्वो धितो ह्याजमीरः ॥ क्षित्वा तेषु स्नेहपाशान् ददित्वा निश्चक्रामः
 भ्रातृसंदर्शिताश्च ॥ १८ ॥

यं सहनेन मुक्तिगतेः १५ नरोत्तमस्ततः प्रागेव कृतप्रतीकारः स्वकात्स्वत एव परतः परोपदेशतो वा त्वं नरोत्तमो नाभूत् १६ अत इदानीं धीरो भवे
 त्याह अथेति अर्वाक् अर्वादीनः एष्य वित्यर्थः गुणान्धैर्यदयादीन् विकर्षति आक्षिपन्तीति तथा १७ आजमीरः अजमीरवंशजः प्रज्ञाचक्रुः अंधः एवं बोधितः स

अधोवनमोक्षाय
 विज्ञातगतिर्भवान् ॥ इतो वाक्प्राय
 शः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥ १७ ॥

भा.प्र.

४२

सुवलस्यपुत्रीगांधारीसाधीसुगीलाहिमालयंप्रयांतंपतिमनुजगाम। कथंसासुकुमारीहिमादिदुःखवहुलं हिमवंतंगता अत आह न्यस्तंदंडानांप्रहर्षे
यस्मिन्तंदुःखदमपिकेषां वित्प्रहर्षहेतुर्भवतीत्यत्र दृष्टांतः मनस्विनां स्मृताणां युद्धे सनतीवः प्रहारो यथा पाठांतरे सत्संप्रहारं युद्धं यथेति ॥ कृतं मैत्रं मित्रदेवस्य
संध्यावंदनं येनानत्वासंपूज्यपितरौ विदुरधृतराष्ट्रौ ॥ हे गावलाणो गवलाण्यपुत्रसंजय ॥ अकृतप्रजे मंदमतौ। शमलं अपराधं। आशंसमानः आशंकमा

पतिंप्रयांतं सुवलस्यपुत्रीपतिवतावानुजगामसाधीहिमालयं न्यस्तदंडप्रहर्षमनस्विनामिव सत्संप्रहारः ॥ १२ ॥ अज्ञातशत्रुः कृतं मैत्रोक्तं विविधान्त्वानिलगोभूमिरुक्तैः ॥ गृहं प्रविष्टो गुरुवंदनाय नवापश्यत्पितरौ सौवलीव ॥ १० ॥ तत्र संजयमासीनं पप्रच्छ
द्विजमानसः ॥ गावलाणो कनस्तातो दंडो हीनश्च नेत्रयोः ॥ ११ ॥ अवावहतपुत्रार्ता पितृव्यः कगतः सुहृत् ॥ अपि मय्यकृतप्रजे हतबंधुः सभार्यया ॥ १२ ॥ आशंसमानः शमलंगंगायां दुःखितो पतत् ॥ १३ ॥ पितर्युपरते पांडौ सर्वान्नः सुहृदंश्चि श्रुत्वा ॥ अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ कगतावितः ॥ १४ ॥ ॥ सत उवाच ॥ कपयास्नेहवैकल्यात्ततो विरहकर्षितः ॥ आत्मे श्वरमवज्ञाणो न प्रत्याहति पीडितः ॥ १५ ॥ विमृज्या अणिपाणिभ्यां विष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ अज्ञातशत्रुं प्रत्यूषे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥ १५ ॥

प्रेमपारवर्षपात

नः भार्यया सह ॥ यौ अरक्षतां इतः स्थानात् ॥ कपयास्नेहवैकल्यात्ततो विरहकर्षितः आत्मे श्वरं धृतराष्ट्रं अपश्यन् विरहकर्षितश्च सतः संजयः न प्रत्युत्तरमाह
॥ आत्मनावुध्या आत्मानं मनो विष्टभ्यधैर्ययुक्तं कृत्वा प्रभोर्धृतराष्ट्रस्य गांधारीश्च ॥ १५ ॥ ॥

रामः
४२

व्यवसितं निश्चयं यतो मुषितः वंवितास्मि ३६ एवं कंविता लंशो वतितस्मिन् अथ नारद आजगाम अत्रासि कवित्युक्तं के पाठांतरं तदुल्लंघ्य यथा संप्रदायं या
ख्यायते शोक वेगादभ्यर्चयन्निदाहराजान् त्वभ्यर्चयन् शोकाक्रांतः कुधा विष्टः श्रद्धा रहितः पुमान् गुरुदेव द्विजातिनां पूजनं न समाचरेदिति स्मृतेः ३७ ना
हं वेदवेधितपस्विनीदुःखयुक्ता ३८ अपारे शोकार्णवे भगवान् त्वमेव पारदर्शकः अतो ब्रूहि ति शेषः ३९ आदावेव यथा वत्त कथने शोकेन मूर्छितः पतेदिति प्र

संजय उवाच ॥ नाहं वेदव्यवसितं पित्रोर्वकुलनंदन ॥ गंधार्था वामहावाहो मुषितोस्मि महात्मभिः ॥ ३६ ॥ अथाजगाम भगवान्नार
दः सहतुं बहः ॥ प्रत्युस्था पाभिवाद्या हसानुजो भ्यर्चयन्निव ॥ ३७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं वेदगतिं पित्रोर्भगवत्कृता वितः ॥ अ
वावाहत पुत्रार्ता कृता वतपस्विनी ॥ ३८ ॥ कर्णधार इवापारे भगवान्यारदर्शकः ॥ अथावभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तमः ॥ ३९ ॥ मा
कंचन शुवो राजन्यदीश्वर वशं जगत ॥ लोकाः स पालायस्ये मे व हंति बलिमीशितुः ॥ ४० ॥ स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥ यः
थागावो न सि प्रेतास्तं त्यां वद्धाः खदामभिः ॥ वाकं त्यां नामभिर्वद्धा व हंति बलिमीशितुः ॥ ४१ ॥ यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगः
सा विह ॥ इह या क्रीडितुः स्यातां तथैव शो ह्ययान्दणं ॥ ४२ ॥

यसं तावको कमुपशमयति कंचन माशुवः सा शोवः न केवलं तानेव यद्यस्मादीश्वराधीनं जगतां तदेवाह लोका इति ४० संयुनक्ति ति गावो वलीवदो नसिकायां
प्रोताः तं त्यां दीर्घं तं त्यां वद्धाः स्वामिनो वलिं हरंति एवं वाकं त्यां कर्तव्या कर्तव्यविधायक वेदलक्षणायां वार्णां अमलक्षणे वद्धा परमेश्वरस्य वलिं तेन प्रेरिता व हंती
त्यर्थः ४१ प्रहृष्टौ पारतं अमुक्तं संयोगवियोगयोरप्याह यथेति गवां क्रीडोपस्कराणां क्रीडा साधनानां ॥ ४२ ॥

भा.प्र.
५०

ईश्वराधीनत्वाच्च शोकः कार्य इत्युक्तं लोकतत्वेन विचार्यमाणो निर्विषयो यं शोक इत्याह। यद्यदिलोकं जनं भवं जीव रूपेण अथ भवं देह रूपेणानवेति न भवं नाप्यभ्र
वं शुद्धवत्सरूपेण अनिवर्तनीयत्वेन वा उभयं वा विज्ञां गतः सर्वथा वतुर्षपि पक्षे पुनः पित्रादयो न शोभ्याः स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केवलं शोकहेतुः स वा ज्ञानमूल इ
त्यर्थः ४३ तस्मात्तस्मां विना कथं ते वर्तेरन्निति मनसो वै क्लृप्तं यथा कुलतां त्यज ४४ तत्र त्वदेहतस्नेहां रतिस्तव न्ना स्तीत्याह। कालो गुणा शोभकः वर्मजननिमित्तं
गुणोपादानं तदधीनः पांचभौतिकः जडः तद्विभागेनाशवांश्च। सर्पग्रस्तः अजगरगिलितः यथा अन्यं न रक्षति तद्वत् ४५ ईश्वरेण विहितारतिश्च सर्वतः सुलभैवे

यमन्यसे भ्रवं लोकमभ्रवं वानवोभयं ॥ सर्वथाहीनशोभ्यास्ने स्नेहादन्यत्र मोहजातः ॥ ४३ ॥ तस्माज्जसंगवै क्लृप्तमज्ञानकृतमा
त्मनः ॥ कथं त्वं नाथाः कृपाणां वर्तेरनवनमाश्रिताः ॥ ४४ ॥ कालकर्मगुणाधीनो देहो यं पांचभौतिकः ॥ कथमन्यां रक्तगोपायेत सर्प
ग्रस्तो यथा परं ॥ ४५ ॥ अहस्तानि सहस्तानामपदानिवतुष्यदां ॥ फलूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवतं ॥ ४६ ॥ तदिदं भगवान्ना

जन एक आत्माः त्मनां खदक ॥ अंतरोऽनं तरोभाति पश्यतं माययोरुधा ॥ ४७ ॥

त्याह। अहस्तानि पश्चादीनि अपदानि तृणादीनि तत्र तेषु अहस्तादिष्वपि फलूनि अल्पानि एवं जीवः सर्वोपि सर्वस्य जीवनं जीविका। एतेनैव सर्वतो मृत्युश्रास
त्वं वोक्तं ४६ मोहनि रत्यर्थं हेतुस्यावस्तुत्वमाह तदिदं अहस्तादिरूपं जगत्। खदग्रगवानेवनततः पृथक् सर्वैक एव न तु नानाननु सजातीयविजातीयभेदे
प्रत्यक्षे कुत एतन्न त्राह। आत्मनां भोक्ता आत्मा स्वरूपं अतो न सजातीयभेद अंतरोऽनंतरश्च अंतर्वहिश्वभोक्तृभोग्यरूपश्च भाति अतो न विजातीयभेदोपि ए
कः कथं तथा प्रतीयते अत आह मायया बहुधा तं पश्येति ॥ ४७ ॥

हस्तसं

नि ४

रामः
५०

कासावस्ति महामायावीदारकायामित्याह सोयमिति। अस्यांभूमौ अभावाय नाशाय ४८ तर्हि श्रीकृष्णोवासीत्यत्रैवास्यांमाकृष्याह निष्पादितमिति त
ब्रह्मेवानां कार्यतेन निष्पादितं। केवलमवशेषं प्रतीक्षते यदुकुलक्षयमिति हृदि स्थितो निजं धाम यास्यति ततो युयमपि गच्छतेत्यर्थः। तच्च भूतमपि विदुर्ब्रह्मेव ना
वर्णयत् ४९ तदेवं शोकमास्यां वनिवार्य जिज्ञासवेत सै यथावत् कथयति धृतराष्ट्र इति षड्विः हिमवतो दक्षिणभागे अषीणां आश्रमं गतः ५० तदापि कुत्रेत्याह

सोऽयमघमहाराज भगवान्भूतभावनः॥ कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभावाय सुरदिषां॥ ४८॥ निष्पादितं देवकृत्यमवशेषं प्रतीक्षते
॥ तावद्युपमवेशधं भवेद्यावदिहेश्वरः॥ ४९॥ धृतराष्ट्रः सहभ्रात्राणां धार्यवस्वभार्यया॥ दक्षिणेन हिमवतः अषीणां आश्रमं गतः॥
५०॥ श्रोतोभिः सप्तभिर्धैवैस्वर्धुनी सप्तधा व्यधात्॥ सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्त श्रोतः प्रवक्षते॥ ५१॥ स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन् कृत्वा
वा ग्रीन्यथाविधि॥ अब्रह्म उपशांतात्मा स आस्ते विगतैषणाः॥ ५२॥ जिज्ञासुनो जिज्ञासः प्रत्याहृत षडिंदियः॥ हरिभावनया धृता
रजः सत्त्वतमो मलः॥ ५३॥

श्रोतोभिरितियावै प्रसिधास्वर्धुनी सा आत्मानं यत्र सप्तधा व्यधात् किमर्थं। नाना पृथक् सप्तभिः श्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामषीणां प्रीतये अतएव तत्र तीर्थं स
प्त श्रोतो वदंति ५१ तत्र तेन कृतं अष्टांगयोगमाह स्नात्वेति वतुभिः। तत्र स्नानं होमो ब्रह्मणां वनियमा उक्ताः भक्ष्यस्थाने अष्टांगीकारादब्रह्मः उपशांत आत्मा य
स्य विगताः पुत्राद्येषणा यस्मादितियमा उक्ताः ५२ जिज्ञासुन इत्यादिना आसन प्राणायाम प्रत्याहारा उक्ताः हरिभावनयेति धारणा उक्ता धृता रजः सत्त्वतमो रूपाम

हृदयेति फलतो ध्यानमुक्तं॥ ५३॥

२ तं वक्ष्ये तं दृष्टं शाद्विद्यो ज्योत्स्नाधारे आश्रयसंज्ञे वल्लिप्रविलाप्य घटां वरं घरोपाधेर्विद्यो ज्योत्स्नामहाकाशे प्रविलाप्य २

भा. प्र.
५१

समाधिमाह वित्तानेति द्वाभ्यां आत्मानमहंकारस्य दंस्थूलदेहाद्विद्यो ज्योत्स्नानात्मनि बुद्धौ संयोज्य एकीकृत्य तं वित्तानात्मानं दृष्ट्यां शाद्विद्यो ज्योत्स्नाक्षेत्रज्ञे इष्टरिप्र
विलाप्येति तद्वत् ५४ व्युत्थानाभावमाह धर्मेति अंतर्गुणाक्षोभाद्वावहिरिंदियविशेषाद्वा व्युत्थानं भवेत्तदुभयंतस्य नास्ति यतः धर्मो मायागुणानामुदकः उ
त्तरं फलं वा सनायस्य निरुद्धा निकरणा निवधुगदीनि आशयो मनश्च यस्या अत एव निवर्तित अखिल आहारो भोग्यं इंदियैर्विषयाहरां वा येन सः स्थाणारि

ना

वित्तानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तं ॥ ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटां वरमिवांबरे ॥ ५४ ॥ धर्ममायागुणोदको निरुद्ध करणाश्रयः ॥
निवर्तिताखिलाहार आसे स्थाणारिवाधुना ॥ ५५ ॥ तस्यांतरायो मेवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ॥ सवा अघतनाडा जन परत
ः पंचमेह नि ॥ कलेवरं हास्यति खंत बभस्मी भविष्यति ॥ ५६ ॥ दह्यमानेऽग्निभिर्देहपत्युपनी सहोदजे ॥ वहिः स्थितापतिं साधी
तमग्निमनुवेक्ष्यति ॥ ५७ ॥ विदुरस्तदा श्रयं निर्गम्य कुरु नंदन ॥ हर्षशोकयुतस्तस्माहंता तीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वाऽप्या
रुहत्सुर्गं नारदः सहतुं बुरुः ॥ युधिष्ठिरो ववस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहा कुवः ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे त्रयो
दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

ध्या मी
ति

वनिश्चल आसे ५५ तथा भूतमप्यानेतुं दयतं प्रत्याहृतस्येति अंतरायो विघ्नः मेवाभू रित्युदागमः कांदसः दर्शनमपिता वक्तुर्यामित्युघतं प्रत्याहस वा
अघतनादहं स्वस्वाधिनंतर्हितदाहार्थं गमिनेत्याहृतचेति ५६ तर्हि गांधार्या नयनाय गमिष्यामि नेत्याह पत्युर्देहे सहोदजे पार्श्वाला सहिते योगाग्निना सहगा
हं पत्यादिभिः दह्यमाने तस्य पत्नी वहिः स्थिता सती तं यतिमनु अग्निं वेक्ष्यति ५७ तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमेव नेत्याह विदुरस्तन्निर्गम्य दह्याभातुः

प्रवेक्ष्यति २

सुखाहर्षः तस्मै व्युत्थानां कश्चात्ताभ्यां युक्तः तस्मात्स्थानीतु
मीति निवेदितुं गता गमिष्यति ५८ अदः शोकः शोकः इति पश्य
त्रयोदशः ॥ १३ ॥
गमः
५१

बनुद्दोत्तरिष्ठानिदृष्टाराजविशंकितः॥ अमुं रोगं दर्जुनात्कृष्णतीरोधानमितीर्यते १ कृष्णस्य वेतिवकारेणाभिप्रायंवज्ञातुं १ कनिवित्सप्रतदाकालाति
क्रमेपिततः दारकायान् आयातनागतः निमित्तानि उत्पातात्। कुरुद्वयोयुधिष्ठिरः १ रौद्रांघोरांतदेवाहविपर्यस्ताः अतुधर्मोयस्मिन्तस्य। वार्ताजीविकाक्रोध
लोभान्तैर्युक्त आत्मायेषां १ जिह्मप्रायंकपटवहलंब्यव हतं व्यवहारं शाब्दं वनंतनिग्रं सौहृदं सखां पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनंकलहादि ४

सूत उवाच॥ संप्रस्थिते दारकायां जिह्मैर्बंधु दिदृक्षया॥ ज्ञातुं वपुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य वविवेष्टितं॥ १॥ व्यतीताः कतिविन्मासास्तदा
नाऽयाततोऽर्जुनः॥ ददर्शघोररूपाणि निमित्तानि कुरुद्वहः॥ १॥ कालस्य वगतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः॥ पापीयसी नृणां वार्ता
क्रोधलोभान्तात्मनां॥ १॥ जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाब्दमिग्रं वसौहृदं॥ पितृमातृसुहृद्भ्रातृदंपतीनां च कल्कनं॥ ४॥ निमित्तान्यस्य
रिष्ठानि काले त्वनुगते नृणां॥ लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वा वावानुजं नृपः॥ ५॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ संप्रेषितो दारकायां जिह्मैर्बंधु
दिदृक्षया॥ ज्ञातुं वपुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य वविवेष्टितं॥ ६॥ गतां र प्राधुना मासाभीमसेनतवानुजः॥ नायातिकस्य
वाहेतोर्नाहं वेदेदमंजसा॥ ७॥ अपि देवर्षिणा दिष्टः सकालोऽयमुपस्थितः॥ यदात्मनो गमाक्रीडं भगवानुत्तिष्ठति॥ ८॥ ॥

अत्यरिष्ठानि अत्यंतमशुभानि दृष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं वदृष्ट्वा अनुजं भीमं पादवेतिवितर्के कस्मादेतोर्नायाति इत्यहं न वेदि ७ अपि किं यदा आ
त्मानः आक्रीडं क्रीडासाधनं अंगमनुष्मनाद्यं उत्तुष्टुमिच्छति सकालः प्राप्नोति॥ ८॥ ॥

लोभादिना अधर्मस्तथा

अस्माकं सर्वपुरुषार्थत्वे हेतुः श्रीकृष्णः अतस्तद्वियोगं विना निवृत्तं न स्यादित्याशयेनाह। यस्मान्न श्रीकृष्णादेतोः एतच्चोपरिष्ठादनुनस्य स्वीकरिष्यति। लोकाश्च
यज्ञकराण्युपायस्यानुग्रहात् २ अदूरात्तं निहितं नोस्माकमाशंसतः उत्पातान् १० देहिकानाह ऊर्ध्वक्षीति ऊर्ध्वदयोवा माः स्फुरन्ति वेपथुः कंपश्च हृदये
वर्तते एते मह्यं आरासंति हितं विप्रियं दास्यंति ११ भौमानाह साहसैर्भ्रिभिः शिवाक्रोष्टी आदित्यमभिरोति उद्यत्सूर्याभिमुखं कोशति अनलानना अभिमु

का१

यस्मान्नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः॥ आसनं सपत्नं विजयो लोचयदनुग्रहात्॥ १॥ पर्येत्याता न्नरव्याघ्रदिव्यान्
भौमानसं देहिकान्॥ दारुणान् संशतोऽदूरादयं नो बुद्धि मोहनम्॥ १०॥ ऊर्ध्वक्षिवाहवो मह्यं स्फुरन्त्यंग पुनः पुनः॥ वेपथुश्चापि
हृदये आगतदास्यंति विप्रियं॥ ११॥ शिवैषो यंतमादित्यमभिरोत्यनलानना॥ मामंगसारमेयो यमभिरोति ह्यभीहवत्॥ १२
सत्तां कुर्वन्ति मांसव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे॥ बाहांश्च पुरुषव्याघ्रलक्षणे रुदतो मम॥ १३॥ मृत्युदूतः कपोतो यमलूकः कंपयन्
नः॥ प्रत्यलूकश्च कुक्कानैरनिदौ शून्यमिच्छतः॥ १४॥ धूम्रादिशः परिधयः कंपते भूः सहादिभिः॥ निर्घातिश्च महानासीत्साकं वत्स
नयितुभिः॥ वायुर्वातिश्च रस्य शौरजसा विसृजंस्तमः॥ १५॥

खेन वमंती। अंगहेभीममामभिलक्ष्य सारमेयः स्वाभिरोति कुतं भवति अभीहवत् निःशंकं १२ रात्रागवा दयो मांसव्यं वामं कुर्वन्ति अपरे गदभाद्या प्ररक्षिणं
कुर्वन्ति बाहान् अश्वान्॥ १३ अयं कपोतो मृत्युदूतो मृत्युसूचकः उलूको घूकः काको वा कुक्कानैः कुस्मितशैर्विश्वं शून्यमिच्छतः॥ १४ धूम्राधूसरादिशः परिधयः
वाग्निं लोकमावृण्वन्ति। दिव्यानाह साहसैर्भ्रिभिः निर्घातो निरभ्रवज्रपातस्तनयित्वा वोत्र गर्जितानितैः सह तमः विशेषेण सृजन्॥ १५॥

असृक्कं गृहाणां मर्दयुहं १६ भूतारुडानुवरातेषां गौः संकुलैः व्यामिश्रैः प्राणिभिः सहितैः रोदसीद्यावापृथिव्यौ ज्वलिते दीपे इव वपश्येति पुनर्भोमाना
हनघट्टति सार्द्धं स्त्रिभिः प्राणिनां मनां सिव १७ दुसंतीति कर्मकर्तृयार्थे न प्रस्रवंतीत्यर्थः १८ देवतानि प्रतिमा अद्यंदुःखं १९ एतैः कृत्वा न विद्यते अन्येषु पुरु

मनां सिव २

असृग्वर्षेति जलदावी भस्मिव सर्वतः ॥ सूर्यहतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ॥ १६ ॥ स संकुलैर्भूतगौर्ज्वलिते इव रोदसी
॥ न यो न दाश्वकुमिताः सरां सिवो ॥ न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १७ ॥ न पिबंति स्तनं वत्सान दुह्यंति वमा
तरः ॥ रुदत्यश्रुमुखा गावो न दृष्यन्तुषभावजे ॥ १८ ॥ देवतानि रुदंती वस्त्रिद्यंति ह्युचलंति व ॥ इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाक
राश्रमाः ॥ भ्रष्टश्रियो निरानंदाः किमर्घ्यं दर्शयंति नः ॥ १९ ॥ मन्यन्ते मर्होत्याते नूनं भगवतः पदैः ॥ अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूहंत
सौभगा ॥ २० ॥ इति विंतयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ॥ राज्ञः प्रत्यागमत् ब्रह्म न्यदुपुर्वाः कपिध्वजः ॥ २१ ॥ तं पादयोर्निपतितमय
था पूर्वमातुरं ॥ अधो वदनमबिंदून्मुच्यंतं नयनाब्जयोः ॥ २२ ॥ विलोक्योदित हृदयो विहाय मनुजं नृपः ॥ पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस
रन्नाशेरितं ॥ २३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कश्चिदानर्तपुर्वा न्नः स्वजनाः सुखमासते ॥ मधुभोजदशाहीर्हाः सात्वता धकह स्मयः ॥ २४ ॥

षेषु श्रीर्वज्रांकुशादिशोभायेषां तैर्भगवतः पदैर्हीना भूरित्यहं मन्ये १० तस्य राज्ञः इत्येवं दृष्टानि अरिष्टानि येन तेन चेतसा विंतयतः सतः ११ अथथा पूर्वनिप
तितं तं देवाह आतुरमित्यादि अपां विदून् अश्रुणि नेत्राभ्यां विसृजतमित्यर्थः १२ उदितं कं पितं हृदयं यस्य विहाय विगतकांतिं १३ स्वजनां धकह स्मयः ॥ २४ ॥

विप्रितं विना क २
७५

भा.प्र.

५३

किंवद्व्यतीतिशंकयाव्यवहितक्रमेणपृकृतिश्चरत्यादिनामारिषःमान्योमातामहः।आनकडुंभुभिःवसुदेवः १५ स्वसारःपरस्परंवसुदेवश्चमेनतासाम
पिहोमंपृष्टमेवतथापिपृथगपिपृकृतिस्वयमिति १६ आहुकःउग्रसेनःअसत्पुत्रोयस्यअतएवजीवनमात्रमेवपृष्टंअनुजश्चदेवकःहृदीकस्तुतःकृत

श्रीरोमातामहःकच्चिस्वत्यासेवाथमारिषः॥मातुलःसानुजःकच्चिकुशल्यानकडुंभुभिः॥१५॥सप्तस्वसारस्तत्यन्योमातुलान्यः
सहात्मजाः॥आसतेसप्तषास्तेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयं॥१६॥कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोःस्ववानुजः॥हृदीकःससुतोःकुरो
जयंतगदसारणाः॥१७॥आसतेकुशलंकच्चिहोशत्रुजिरादयः॥कच्चिदासेमुखंगमोभगवान्सात्वताप्रभुः॥१८॥प्रद्युम्नः
सर्ववृक्षीनांसुखमासेमहारथः॥गंभीररयोःनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत॥१९॥सुषेनेश्वरुदेहश्चसांबोजांववतीसुतः॥अन्ये
चकार्त्तिप्रवराःसपुत्रात्रासभादयः॥२०॥तथैवानुचराःशौरेःअतदेवोड्वादयः॥सुनंदनंदशीर्षाण्येवान्येसात्वतर्षभाः॥
२१॥अपिस्वत्यासतेसर्वेगमकृत्तुभुजाश्रयाः॥अपिसमरंतिकुशलमस्माकंवदसौहृदाः॥२२॥भगवानपिगोविंदोवृक्षारण्यो
भक्तवत्सलः॥कच्चिपूरेसुधर्मायांसुखमासेसुहृदतः॥२३॥

वर्माजयंतादयःकृत्तुभ्रातरः १७/१८ सर्ववृक्षीनांमध्येमहारथःगंभीररयःपुंहेमहावेगःवर्द्धतेमोदतइत्यर्थः १९ कृत्तुव्यापत्यानिकार्त्तयःतेषुप्रवराः २०
सुनंदनंदौशीर्षाण्योमुख्योयेषांते २१/२२ भगवतिमुखमाज्ञइतिप्रश्रयानौचित्यमाशङ्काहपुरइत्यादि ॥२३॥

कुन्तीपितामहःइतिनामको
उभिरितिनातामहःतस्यैवदे
वमीमात्मभूतामकल्प
उभावसुदेवादयः अतोमा
गुह्येवसुदेवःकुशलीति-
अनुजश्च-देवमागदेव
कार्त्तुप्रवराःसपुत्रात्रासभा
दयःकृत्तुभ्रातरः

उग्रसेनःउग्रोऽतदेवाशक्तिदे
वाऽपदेवाश्रीदेवादेवःकृत्तु
जिरादेवादेवःनचः।गोश्रव
सःएवमस्मात्
अप्यप्युक्तोऽहम्

राम

५३

भागवतेऽत्रावस्थानेहिलोकानांमंगलानान्यथेत्याशयेनाहवतुभिःमंगलायशुभापहेमायलब्धपालनायभवायउद्वायाअनंतसखःवलभइसहायः ३४ अ-
 र्विताःसर्वैःपूजिताःपरमानंदंयथाभवन्ति।तथामहापौरुषिकाःवैकुण्ठनाथानुवराः ३५ यस्यापदशुश्रूषणमुख्यंतपआदिभ्यःश्रेष्ठंयत्कर्मतेनसत्यभामाद-
 यःसंख्ययुद्धेग्रीकृष्णवलेननिर्जित्यतदाशिषःदेवभोग्यान्पारिजातादीन्वज्रायुधस्यवलभाश्वीनस्याउविताः ३६ यदाहुदंडप्रभावोपजीवीनःसुधर्मांमंघ्रिभि-

मंगलायवलोकानांहेमायवभवायव॥आसेयदकुलांभोधावाद्योनंतसखःपुमान॥३४॥यदाहुदंडगुप्तायांखपुर्यापदबोर्विताः
 ॥क्रीडंतिपरमानंदंमहापौरुषिकाइव॥३५॥यस्यादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्यादयोद्यष्टसहस्रयोषितः॥निर्जित्यसंख्येवि-
 दशांसदाशिषोहरंतिवज्रायुधवलभोविताः॥३६॥यदाहुदंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीराह्यःकुतोभयासुहुः॥अधिकमंतं
 घ्रिभिर्गहतांबलात्सभांसुधर्मांसुरसत्तमोवितां॥३७॥कच्चित्तेनामयंतातभ्रष्टतेजाविसिमे॥अलब्धमानोऽवज्ञातःकिंवातातवि-
 रोषितः॥३८॥कच्चित्नाभिहतोभावेःशरादिभिरमंगलैः॥नदत्तमुक्तमर्थिभ्यःआशयायत्प्रतिश्रुतं॥३९॥कच्चित्वंवाह्मणांवालंगादृङ्गो
 गिणांस्त्रियं॥शरणोपसृतंसत्वंनात्याह्नीःशरणप्रदः॥४०॥ भा

रधिकामंतिसगोविंदःसुखमासेइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ३७ इदानींतस्यैवकुशलंपृक्तिकच्चिदितिषड्विःअनामयंआरोग्यंनलब्धोमानोयेनबंधुभ्यःसकाशा-
 तकिंवानैःप्रत्युतअवज्ञातःतिरस्कृतः॥यतश्चिरोषितःबहुकालंतत्रस्थितः ३८ अभावैरितिकेदःप्रेमशून्यैरमंगलैःपरुषैःशरादिभिःनाभिहतःनताडितोऽकिंयदा
 अर्थिभ्यःकिमपिदास्यामीतिनोक्तंकिंपदाआश्रयासहयथाआशाभवतितथादास्यामीतिप्रतिश्रुतंसन्नदत्तंकिं ३९ अन्यदाशरणागतंसत्वंप्राप्तिमात्रंनत्यक्तवान्

किंयत्तत्संपूर्णशरणप्रदःआश्रयप्रदः॥४०॥

भा. प्र.
५४

अगम्यासितिकेदः नतिदितांस्त्रियं अगमः किं नगतवानसि। असत्कृतां मलिनवस्त्रादिना नागमः किं नोन्नमैः अनुन्नमैः समैरित्यर्थः असमैरधमैर्वा किं न पराजि
तोसीत्यर्थः ४१ संभोजनार्हान् वृद्धान् बालकांश्च किं चित्पर्यभुङ्क्वाः त्यक्त्वा भुङ्क्तवानसि परित्त्रवर्जनार्थः अहमं कर्तुं मया योग्यं यत्तन्न कृतवानसि किं ४२ नित्यं
सदा श्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगोणाखबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योस्मीति आत्मानं मन्यसे इत्यर्थः अन्यथा ते रुक्मनः पीडानघटते ४३ प्रथमे चतुर्दशः ॥ १४ ॥

ना ४

कचित्त्वं नागमो गम्यां गम्यां वा सत्कृतांस्त्रियं ॥ पराजितो वा य भवान् नोन्नमैर्ना समैः पथि ॥ ४१ ॥ अपि चित्पर्यभुङ्क्वाः संभोज्यान्
वृद्धबालकान् ॥ जुगुप्सितं कर्म किं चित्कृतवान्न यदहमं ॥ ४२ ॥ कश्चित् श्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना ॥ शून्योस्मि रहितो नित्यं
मन्यसे तेऽन्यथानरुक् ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरदर्शनोत्तमचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ स्वत उवाच ॥
एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राजाऽविकल्पितः ॥ नानाशंकास्यदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्षितः ॥ १ ॥ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ॥
विभुं तमेवाऽनुध्यायन् शक्रोऽप्रतिभाषितुं ॥ २ ॥ कृष्णसंस्तभ्यशुचः पाणिनाऽमृज्यनेत्रयोः ॥ परं ह्येतां समुन्नद्धप्राणयौ कंद्यकातरः ॥ ३ ॥

कलिप्रवेशमालक्ष्य धुरं न्यस्य परीक्षिति। आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशो वीरः। कृष्णोर्जुनः आविकल्पित इति केदः नानाशंकास्यदं रूपं मालक्ष्य विकल्पि
त इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्रोदित्युत्तरेणान्वयः। तत्र हेतवः कृष्णविश्लेषेण कर्षितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं वह द्यते एव सरोजेशुष्यं तीवदनहृत्सरोजे
यस्याहताप्रभाते ज्ञेयस्य २ शुचः शोकाश्रुणिया न्यदहंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्यालितानि च पाणिना आमृज्य परीक्षेतादर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समु

अधिकं यत्किं यत्तेन कातरः व्याकुलः नृपमित्यर्थः
तेरेणान्वयः ॥ ३ ॥

रामः
५४

नानाशंकाया आस्य
दं विच्छाद्यत्वादिना
विषयीभूतं रूपमा
कारंदृष्ट्वा

सख्यं हि नैषितां मैत्री उपकारितां सुहृत्वं संवंधितां ववाधेण कंठावरोधाद्गदया ४ येन सांवंदयतां देवान् विस्मापयति यत् ५ यस्य ह्यणवियोगेनेत्यादियुक्तानां तेनाहमद्य
 मुषित इति सप्तमश्लोकस्येन तद्वदेन संवंधः प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टान्तः उक्तेन प्राणेन एष पित्रादिः ६ श्रीकृष्णोपकाराननुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः यस्य संश्रयात्
 वलात् स्मरेण कामेन दुर्मदानामतिमत्तानां तेजः प्रभावः हतंधनुर्ग्रहणो नैव पश्चात्तनुः सञ्जीकृतं वतेन मत्स्यो यंत्रोपरि भ्रमन् विद्वः ततस्माच्चिजित्यद्वैतपदी प्राप्ताव ७ उद
 तिस्मयेखांडवंडं इत्यवनं अग्रये अरां दत्तवानस्मिखांडवदाहे रक्षितेन मयेन कृतावसमालवा अद्भुतशिल्परूपमायायस्यां साते अध्वरेया गेराजस्ये ८ अनंतरः श्लोको वि
 सख्यं मैत्री सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥ नृपमग्रजमित्याह बाष्पागददया गिरा ॥ ४ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ वंदितो हं महाराज हरिणा बंधुरूपि
 णा ॥ येन मे पदतं तेजो देव विस्मापनं महत् ॥ ५ ॥ यस्य ह्यणवियोगेन लोको ह्यऽप्रियदर्शनः ॥ उक्तेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा
 ॥ ६ ॥ यत्संश्रयात्तदुपदगेहमुपागतानां राजां स्वयं वरमुखे स्मरदुर्मदानां ॥ तेजो हतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः सञ्जीकृतेन धनुषाऽधिः
 गतावकृत्वा ॥ ७ ॥ यत्सन्निधावहमुखं वांडवमग्रये दामिदं वसामराणां तस्माद्विजित्य ॥ लब्ध्वा सभा मय कृताऽद्भुतशिल्पमायादिस्यो हरन् रूप
 तयो बलिमधरेते ॥ ८ ॥ यत्तेजसा नृपशिरोऽग्रिमहन्मरुतार्थे आर्यो नृजस्रवराजा युतसत्त्ववीर्यः ॥ तेनाहताः प्रमथनाथ मखाय भूपाय नो वि
 तास्तदनयन् बलिमधरेते ॥ ९ ॥ पत्न्यास्तवाधिमखकृत्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठवारुकवरं कितवैः सभायां ॥ स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिता शुमुख्या
 गीतः तथापि व्याख्यायते नृपशिरोऽग्रिमहन्मरुतार्थे आर्यो नृजस्रवराजा युतसत्त्ववीर्यः ॥ तेनाहताः प्रमथनाथ मखाय भूपाय नो वि
 त्त्वयस्य सः ॥ तं हत्वा प्रमथनाथो महाभैरवस्तस्य मखापये राजानैः तेनाहताः ते वयं तयस्मान्मोदिताः ततस्मात्ते धरे बलिमानीत वंतः १० यैः कितवैर्दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः करं
 विकीर्य उन्मूष्य स्पृष्टं आहृष्टं तेषां स्त्रियो हते शाः अतएव वैधव्यान्मुक्तकेशाश्च अकृतवकारकथं भूतं कवरं अधिमखं राजसयमधिकृत्य लंघ्यो रदितो यो महाभिषेकः तेन स्नाध्यतमं

कितवैः सभायां ॥ स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिता शुमुख्या

कितवैः सभायां ॥ स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिता शुमुख्या
 अतिमखं राजसयमधिकृत्य लंघ्यो रदितो यो महाभिषेकः तेन स्नाध्यतमं

भा.प्र.
५५

शिष्याणामयुतस्याग्रेतमं कौमुद्वेयः तस्मात्तदुर्वाससो हेतोः श्रिणादुर्योधनेन रवितं यत्तदुरंतं ककुं शापलक्षणां तस्मात्सकाशात् नोस्मात्तदनं एतन्मृगोपकिं कृत्वा शाक
मेवाचं तस्मिन्पात्रे अवशिष्टं उपयुज्यज्जायत उपयोगात् सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघश्चिलोकी तन्नाममंस्त। एवं हि भारते कथा। कदाचित् दुर्वाससं दुर्योधनेनातिथ्यं
कृतं तेन वपरितुष्टेन वरं वृणीषेत्तु कंदुर्वाससः शापान्पांडवान्नेपु रिति मनसि विधाय दुर्योधनेनोक्तं। युधिष्ठिरोस्मैकुलमुख्योऽतस्तस्यापि भवता एव मेव शिष्यायुत
सहितेनातिथिना भवितव्यं किंतु दौपदीयया कुधाना वसीदेतत्तस्यां भुक्तवत्यांतद्दृष्टं तव्यमिति। ततश्च तथैव दुर्वाससि प्राप्ते परमादरेण युधिष्ठिरेण साध्यादिकं

यो नो जुगोप वनमेत्यदुरंतं ककुं दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुगयः॥
शाकान्नाशिष्टमुपयुज्ययत्तत्रिलोकी तन्नाममंस्तसलिले विनिमग्नसंघः॥१॥

वर

कृत्वा आगम्यतामिति विज्ञापितो मुनि संघोऽधर्मपणाय जले निमग्नः। तत्र विंतां तुरया दौपद्या स्मृतमात्रश्रीकृष्णः तद्वाणमेव भक्तवात्सल्यतया वागतः। तथा चावे
दिते रत्नांते भगवतो कंदौपयहं ववुभुक्षितोऽस्मि प्रथमं मां भोजयत पावतिलज्जयोक्तं स्वामिन्सदोजनपर्यंतमक्षयमप्यन्नं सूर्यदत्तस्थाल्यां मया वसर्वात्संभोज्य
भुक्तं अतो नास्त्यत्र मिति तया यतिनिर्बंधेन स्थालीमानाप्यतत्कंदलमं किं वित्ताका न्नं प्रीयैकं अनेन विश्वात्मा भगवान्प्रीयतां अथ भोक्तुं मुनि संघमाहूयेति स वता

वेताऽतिलक्षः रथापाकभयेन पलायित इति॥१॥

रामः
५५

गांडीवपाद्यातलांछनं मेभुजदंडयुग्मं मेन्द्रां देवाः श्रिताः आश्रितवन्तः

गिरिजासहितो विस्मापितः स न निजं पाशुपतमस्त्रं अन्ये वापि लोकपाले निजान्यस्त्राणि अदुः अन्यदप्याश्चर्यमाह अमुनैवेति । महत इंद्रे स्या सनाई १२ तत्रैव स्वर्गो
क्रीडतः गांडीवलक्षणां विद्वं यस्य तत् । अरातयो निवातकवदा देत्या जेषां वधार्थमाश्रितवन्तः येनानुभावितं प्रभावयुक्तं कृतं हे आजमीठयुधिष्ठिर तेन मुषितः वंदितो
स्मिकयंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थानेन १३ यदांधव इत्यादि श्लोकत्रयस्यापि तेन मुषितो ह मिति पूर्वैर्गौवसंबंधः श्रीरुद्रवांधव एक एवाहं कौरवसैन्याधिनाम्नः

यत्रेजसाय भगवान्युधिश्चलपाणिर्विस्मापितः स गिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ॥ अन्ये पिवाहममुनैव कलेवरेण प्राप्नोमहे इभवने
महदा सनाई ॥ ११ ॥ तत्रैव मे विहरतो भुजदंडयुग्मं गांडीवलक्षणां मरानिवधाय देवाः ॥ सेंडाः श्रिता यदनुभावितमाजमीठतेना
हमघमुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥ १२ ॥ यदांधवः कुरुवलाब्धिमनंतपारमेकोरथेन ततरेः हमतीर्य सत्वं ॥ प्रत्याहृतं बहुधनं वमयाप
रेषां तेजस्य दंमणिमयं वहतं शिरोभ्यः ॥ १४ ॥

तो गांभीर्येण पारं वदेशतो यस्य तंतरे तीर्णवान् उत्तरगो ग्रहे अतीर्य णि दुस्तराणि सत्त्वानि निमिगिलादीनि भिष्मादिहृपाण्यस्मिन् । परैर्नीतं गोधनं प्रत्याहृतं ।
परेषां शिरोभ्यः सकाशात् तेजस्य दं प्रभावस्यास्य दमुष्णीषरूपं मणिमयं मुकुरत्वरूपं बहुधनं तान् मोहनास्त्रेण मोहयित्वा हृतं यदांधवेन मया ॥ १४ ॥ ॥

ॐ

भा.प्र.
५६

अरभ्राअनल्यायेराजन्मवर्गःतेषांरथमंडलैःमंडितासुभीष्मादीनांचमृषुसारथिरूपेणममायेवरःसन्हेविभोतेषांरथयूथपानांआयुरादीनियोदशादृष्टैवआर्कतद्व
तवान्मनांसीत्साहादिक्रिःसहोवलंजःशस्त्रादिकौशलं १५ यस्यदोषुभुतेषुमासांप्रणिहितंस्थापितंतेनैवगुर्वादिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तानिअस्त्राणिनस्पृशं
तिमगुरुदोषाःत्रिगर्तःत्रिगर्तदेशाधिपतिःसुरार्माशलःशल्यःसैधवःसिंधुदेशाधिपतिर्जयदयःवाहीकःशंतनोभ्राताअमोघोमहिमायेषांतथाभूतान्यपिपारांतरे

योभीष्मकर्णगुरुशल्यवमृषुदभ्रराजन्मवर्गरथमंडलमंडितासु॥अयेवरोममविभोरथयूथपानामायुर्मनांसिचदशासंओ
जआर्कत॥१५॥यदोःषुमाप्रणिहितंगुरुभीष्मकर्णदोषिनिगर्तशलसैधववाहिकायैः॥अस्त्राण्यमोघमहिमानिनिरूपि
तानिनोपस्पृशन्तहरिदासमिवासुराणि॥१६॥सौत्येवतःकुमतिनाः॥तदईश्वरोमेपत्यादपयमभवायभजंतिभवाः॥
मांश्रांतवाहमरयोरथिनोभुविष्ठंनप्राहरन्त्यदनुभावनिरस्तवित्राः॥१७॥

प्य २

पिसएवार्थःप्रतीकाराकरणोऽस्यर्शोदृष्टांतः॥नृहरिदासंप्रह्लादमिवेति १६ स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमानआहसौत्येसारथ्येकुमतिनामेमयासंवृतःकुमति
त्वमेवाहआत्मदइत्यादिना॥अभवायमोहायभवाःश्रेष्ठाःश्रांतावाहाःअथायस्यतंमांजयदयवधेहिजलपानंविनाअश्वांश्रांताःततोऽथादवतीर्यवारौर्भुवं
मिवाजलसंपादितंमया तदोऽस्यानुभावेननिरस्तवित्राअरयोमानप्रहतवंतःससौत्येवतइतिकुंतित्वं॥१७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
त पुण्यवित्राः म

रामः
५६

हेनरदेवउदारंगंभीरुविरंयत्सितंतेनशोभितानिनर्माणिपरिहासवाक्यानितथाकार्यप्रज्ञावेषुहेपार्थेत्यादीनिमधुराक्षराणिसंजल्पितानिवहदिसृष्टानिमनोज्ञानिमाधवस्ययान्येतानिदृशनीमर्तुर्ममहृदयंलुठंतिद्यौभयंतिणिगिज्ञभावआर्षः १८ विकल्पनंस्वगुणश्लाघनादिशय्यादिषुऐक्यात्अवतिरेकाद्धेतोःकदाविद्यभिवा
रंरुद्राहेवयस्यज्ञातवान्सत्ययुक्तत्वंइतिवक्तव्यविप्रलब्धःतिरस्कृतोपिऋभुमानितिपाठेऋभवोदेवाःसेवकाःसंतिपश्यअसौमहानपिमयावयस्यइतिमत्वा

नर्माण्युदाररुविरसितशोभितानिहेपार्थहेःर्जुनसखेकुरुनंदनेति॥संजल्पितानिनरदेवहदिसृष्टानिस्मर्तुर्लुठंतिहृदयं
मममाधवस्य॥१८॥शय्यासनादनविकल्पनभोजनादिष्वेकाद्वयस्यज्ञातवानितिप्रलब्धः॥सख्युःसखेवपितृवत्तनयः
स्यसर्वमेहेमहानमहितयाकुमतेरघंमे॥१९॥सोहंनृपेंद्रहितःपुरुषोत्तमेनसखाप्रियेणसुहृदाहृदयेनशून्यः॥अ
धन्यरुक्रमपरिग्रहमंगरक्षनगोपैरसद्विरवलेवविनिर्जितोऽस्मि॥२०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विप्रलब्धतिरस्कृतइत्यर्थःऋभुवानितिपाठेवत्वभावआर्षःमेअयंअपराधंअसहतामहीतयास्वमहत्वेनएकपदेअतिमहत्वेनइत्यर्थःसख्युरघंसखेवतनयस्य
यंपितेव १९ त्वयाशंकितंपराजयंवप्राप्नोहमित्याहतेनसख्यारहितःअतोहृदयेनशून्यःअंगहेराजनुत्तमस्यपरिग्रहंषोडशसहस्रलीलज्ञातंअसदिनीवैःअबल

भा. प्र.
५७

श्रीरुद्रवियोगएवात्रहेतुर्नान्यइत्याहतदिति। यतः येभ्यं नृपतयं न संति ईशेन रिक्तं शून्यं असत्कार्यं त्वमं स नंत्र विधानैरपि भस्मनिद्रुतमिव अतिप्रीतादपि
कुहकान्मायाविनः सकाशात् रादं लब्धं यथा सम्यक् कर्षणादिनापि उषरभूमौ उषं बीजमिव ११ सुहृत्पुत्रेन यापृष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारं पंचवावशेषिताः न
त्रहेतुः विप्रशापेत्यादि १२ वारुणी अत्र मयी अजानता मिवा न्योन्यमेरकामुष्टिभिर्निघ्नतां १३ अवशेषिता इत्यनेनोक्तं हेतुकर्तारमाह त्रिभिः प्रायेनेति भावयंति पाल

तद्वैधनुत्तरषवः सरथो हयास्ते सो हं रथी नृपतयो यत आनमंति ॥ सर्वदाणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्म नृहृतं कुहकरादमिवोन्नमुष्यां ॥
११ ॥ राजं स्वयानुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुत्रे ॥ विप्रशापविमृष्टानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥ १२ ॥ वारुणी मदि रां पीत्वा मदीनामथितवेत
सां ॥ अजानता मिवा न्योन्यं वतुः पंचवावशेषिताः ॥ १३ ॥ प्रायेणेन तद्रमवत ईश्वरस्य विवेक्षितं ॥ मिथो निघ्नंति भूतानि भावयंति वयं
मिथः ॥ १४ ॥ जलौकसां जले यद्वन्महांतो दंत्यः णीयसः ॥ दुर्बलान् बलिनो राजन्महांतो बलिनो मिथः ॥ १५ ॥ एवं बलिष्ठैर्यदु
भिर्महद्विरितरा न्विषुः ॥ यदन्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्संजहारह ॥ १६ ॥ देशकालार्थयुक्तानि हजापोपशमानि च ॥ हरंति स्मर
तश्चित्रंगो विंदाभिहितानि मे ॥ १७ ॥

यंति १४ जलौकसां मत्स्यादीनां मध्ये महंतः स्थूला अणीयसः सूक्ष्मान यथा भक्षयंति १५ एवं बलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन् निहत्य यदन्यदु
भिरन्योन्यं निहत्य भगवान्भुवोभारभूतान् संहतवान् १६ अतः पंचवक्त्रं न शक्नोमीति स्वयच्चाह देशकालो विनार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणि गोविंदस्य च व

निस्रतोमसविंहरंति आर्षेति ॥ १७ ॥

पालयंति

रामः
५७

नमसा भोगाभि

वर्द्धितं

ष

एवमिति सूतोक्तिः अतिदृढेन स्नेहेन वित्तयतो मतिः शांता विशोका विमला विरक्ता चासीत् २८ मतिर्वैमल्ये फलमाह वासुदेवांश्च अनुधानेन परिद्वंद्वितं रंहो वे गोयस्याः तयानिर्मयिताः उन्मूलिताः श्लेषाः कथाः कामादयो यस्याः सा धिषणा बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानं पुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः २९ कालेन कर्मभिः निवेशेन बह्वं आवृतं सत् ३० ज्ञानफलमाह विशोक इति एतदेव शोकहेतुभावेनोपपादयति शोकस्य हि हेतुर्द्वैतभ्रमः तस्य देहः तस्य लिंगं तस्य गुणाः तेषामविद्यातत्र ब्रह्म संपत्त्या ब्रह्म

एवं वित्तयतो जिह्वाः रुजपादसरोरुहं ॥ सौहार्देनातिगाढेन शांतासीद्विमलामतिः ॥ २८ ॥ वासुदेवांश्च अभिधानपरिद्वंद्वितं रंहसा ॥ भक्त्या निर्मयिता शेषकषायधिषणोर्जुनः ॥ २९ ॥ गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्धनि ॥ कालकर्मतमोरुहं पुनरध्यगमद्विभुः ॥ ३० ॥ विशोको ब्रह्मसंपत्त्या संविन्नद्वैतसंशयः ॥ लीनप्रकृतिर्नैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः ॥ ३१ ॥ निरस्य भगन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ॥ स्वपथाय मतिं वक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

आवर्तितवानि
त्यर्थः

हमिति ज्ञानेन लीना प्रकृतिरविद्यायस्मिन्नतन्नैर्गुण्यं भवति न तु सुप्तिप्रलययोरिव विद्याशेषः तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अलिंगत्वाच्च असंभवः सम्यक् भोगाय भवति पुनः पुनरिति संभवः स्थूलशरीरं तदहितः ततश्च तत्परिकेदाभावात् संविन्नो द्वैतलक्षणाः संशयो भ्रमो यस्य सः विशोको जात इति ३१ भगवतो मार्गं आलक्ष्य यदुकुलस्य संस्थानां श्रुत्वा नारदोक्तं चानुस्मृत्य स्वपथाय स्वर्गमार्गं यनिभृतात्मानिश्चलचित्तः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मसंपत्त्या ब्रह्मपरोक्षज्ञानेन विशोकस्तस्मादेव संविन्नो निवृत्तौ द्वैतसंशयो यस्मात् लीना अपसारिता प्रकृतिः

भा.प्र.
५८

तां भगवद्गतिं दुर्विज्ञेयां वक्ष्यति हि सौ दामिन्या यथा काशेयां स्याद्विनाः भ्रमं डलं गतिर्न लक्ष्यते मर्त्ये स तथा कलस्य देवैरिति संसृतेरुपरगमजीवन्मुक्तावभूवदेहं जहा वि
तिवा ३३ तदेव मुक्तमपि यादवेभ्यो भगवतो वैलक्ष्याय मबुद्धा तत्साम्यं वदतो मंदमतीनप्रतिवैलक्ष्याय स्पष्टयति द्वाभ्यां। यथा यादवरूपया तन्वाभुवो भारं कंठकेन
कंठकमिवाहस्त। सायादवततुः भूभारतनुश्चेति द्वयमपि रश्मि संहार्यत्वेन सममेव ३४ श्रीकलमूर्तेर्विशेषमाह। यथेति। तान्यपि यथा धत्ते जहाति वा तदाह य

३४

लुप्तमिति.

पृथाप्यनुश्रुत्य धनं जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं वतां॥ एकांत भक्ता भगवत्यः धोक्षजे निवेशितात्मो परराम
संसृतेः॥ ३३॥ यथा हरद्वयो भारं तां तनुं विजहावजः॥ कंठकं कंठकेनेव दयं वापी शितुः समं॥ ३४॥ यथा मत्स्यादि
रूपाणि धत्ते जहायथानरः॥ भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरं॥ ३५॥ यदा मुकुंदो भगवानिमां मही जहौ
स्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः॥ तदा हरे वाः प्रतिबुद्धवेतसां भद्रहेतुः कलिनववर्जित॥ ३६॥ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणां व
धः पुरेव गच्छेव गृहे तदात्मनि॥ विभाव्यलोभानृतजित्वा हि सनायधर्मवक्रं गमनाय पर्यधात्॥ ३७॥ ॥ ॥

म

थान्नरो निजरूपेण स्थितो यथा रूपांतराणि धत्ते अंतर्धत्ते वतथा तदपि कलेवरं जहौ अंतरधादित्यर्थः ३५। युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहण प्रसंगाय कलिप्रवेशमाहा
स्वतन्वा जहौ स्वतनोरेवैकुण्ठारोहात् अवाणा हासती कथायस्य तदा यदहमस्मिन्नेव अहरितिलुप्तमस्य तं पदं अतिबुद्धवेतसामिति विवेकिनां तु न प्रभुरित्युक्तं अ
नववर्जतेति पूर्वमेवांशेन प्रविष्टस्य तेन रूपेणानुवृत्तिरुक्ता ३६ बुधो युधिष्ठिरस्तस्य कलेः परिसर्पणां प्रसरणं विलोक्य कथं भूतं लोभाय धर्मवक्रं यस्मिन् जितं कोटित्यं।

यथा धत्ते तदुर्विज्ञेयं परिसर्पणमकरोत्॥ ३७॥

रामः
५८

शूरसेनविषयपति

आत्मनः स्वस्य गुणैः सुसमं प्रति सदृशं तोयं सर्वतः स्थितं समुद्रोदकमेव नीवीपरीधानविशेषो यस्याः तस्याः भूमेः पतित्वेनाभिषिक्तत्वात् ३८ वज्रं अनिरुद्धस्य पुत्रं निरुद्ध
रुत्वेत्यर्थः अपि वत् आत्मन्यारोपयामास ईश्वरः समर्थः ३९ संकिन्नान्यशेषाणि वंधनानि उपाधयो येन ४० तदेव दर्शयति द्वाभ्यां वावमित्युपलक्षणां सर्वद्वियाणि मन
सि प्रविलापितवानित्यर्थः तत्र मनः प्राणो प्राणाधीन इति त्वात् तं प्राणं इतरे अपाने तेनाकर्षणात् अर्नवापार उत्सर्गः तत्सहितमपानं मृत्यौ तदधिष्ठातृदेवतायां

वल २

स्वरादौ त्रैविनयि नृमात्मनः सुसमं गुणैः ॥ तोयनी व्याः पतिं भूमे रभ्यषिं वह जाह्नवे ॥ ३८ ॥ मथुरायां तथा वज्रं शूरसेन पतिं ततः ॥ प्राज्ञा
पत्यां निरुद्धो हि मग्निं न पिब दीश्वरः ॥ ३९ ॥ विस्मृत्य तत्र तत्सर्वं दुकूलं यादिकं ॥ निर्ममो निरहंकारः संकिन्नाशेषबंधनः ॥ ४० ॥ वाचं जुहा
व मनसि तत्प्राण इतरे च तं ॥ मृत्यावपानं सोत्सर्गं तं पंचत्वे ह्यजो हवीत् ॥ ४१ ॥ त्रित्वे हुत्वाथ पंचत्वं तच्चैकत्वे जुहोन्मुनिः ॥ सर्वमात्म
न्यः जुहवी ब्रह्मणाऽत्मानमवाये ॥ ४२ ॥ वीरवासानि राहारे वद वाक मुक्तमूर्धजः ॥ दर्शयन्नात्मनो रूपं जडो नमत्र पिशाववत् ॥ ४३ ॥
अनवेक्षमाणा निरगादृष्टा एव न बधिरो यथा ॥ उदीची प्रविवेशाऽऽशां गतपूर्वो महात्मभिः ॥ ४४ ॥

अनेनैव वागादिषु पितृ तत्कर्मसाहित्यं ज्ञेयं तं मृत्युं पंचत्वे पंच भूतानां मैको देहे देहस्यैव मृत्युः नात्मन इति भावितवानित्यर्थः अजो हवीदिति यत्पुंतात्
लुडिरूपं ४१ त्रित्वे गुणत्रये तच्च त्रित्वं एकत्वे अविद्यायां सर्वसर्वारोपहेतुमविद्यां आत्मनि जी ॥ अजो हवीदिति वक्तव्ये अजो हवीदित्यादि एवं शोधितं आत्मानं
ब्रह्मणि अव्यये कूटस्थे न तस्यान्यत्र लय इत्यर्थः ४२ तदेवमात्म प्रतिपत्तिमुक्त्वा वाह्यस्थितिमाह वीरवासा इति द्वाभ्यां वद वाकसौती ४३ अनवेक्षमाणाः

मनुष्यान्तवर्जितः २ वे २

परीक्षितं १

वलकलवस्त्रः २

अठो जादि प्राप्तीक्षामकुर्वन् आशां दिशां गतपूर्वो पूर्वेषु
विष्टो ॥ ४४ ॥

भा.प्र.
५२

यतः शोदिशं ४५ अधर्मो मित्रं यस्य तेन साधुताः सर्वे अर्था धर्मादयो यैः ४६ अतएव वैकुण्ठस्य चरणवृजमेव अत्यंतिकं शरणं ज्ञात्वा ४७ कथं भूतेषु देवि धृतकल्पा
साक्षात् आस्थानं निवासस्थानं यत्तत्स्मिन् विरजेनात्मनैव गतिं प्राप्नुवन्नुषोऽशकलेनागतेर्वा विशेषणं विरजेनात्मनैव वावस्थानरूपं गतिं ते विधृतकल्पाः प्राप्नुवन्ति ४८

तद्विब्रलपरं ध्यायन्नाऽऽवर्ते यतो गतः ॥ सर्वतममुनिर्जगुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ४५ ॥ कलिनाऽधर्ममित्रेणादृष्टा स्पृष्टाः प्रजाभु
वि ॥ ते साधु कृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽत्यंतिकमात्मनः ॥ मनसाधारयामासुर्वैकुण्ठचरणवृजं ॥ तत्तद्धानो दिक्कथाभक्त्या विशुद्धधिष
णाः परे ॥ ४६ ॥ तस्मिन्नायानापदे एकांतमनयोगतिं ॥ अवापुर्दुर्वापांते असं द्विविषयात्मभिः ॥ विधृतकल्मषास्थानं विर
जेनात्मनैव हि ॥ ४७ ॥ विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ॥ कृष्णावेशेन तच्चित्रः पितृभिः स्वद्वयं ययौ ॥ ४८ ॥ दौपदी च तः
दाऽज्ञाय पत्नीनामनपेक्षतां ॥ वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिरापतं ॥ ४९ ॥ यं श्रद्धयेत्तत्तद्भगवत्प्रियाणां पादोः सुतानामिति
संप्रयाणं ॥ शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरो भक्तिमुपैति सिद्धिं ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे

पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

तीर्थान्यटनप्रभासे श्रीकृष्णावेशेन कले चित्रमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्र एव सन्तदानीने तु मागतैः पितृभिः सह स्वद्वयं स्वाधिकारस्थानं ययौ ४८ आत्मानं
प्रति अनपेक्षतां तदा ज्ञात्वा तमापदति ५० एवं यत्संप्रयाणं अलं अतिरायेन स्वस्त्ययनं मंगलाख्यं अलं पवित्रं ५१ इति प्रथमे पंचदशः ॥ १५ ॥ ॥

रामः
५२

ततश्च षोडशो भूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः संवादे वार्यते प्राप्तिः पालकस्य परिचितः १ द्विजवर्याणां शिक्षया सत्यां जन्मनि अभिजातकोविदाः ज्ञातकर्मविदः दे-
वताः विप्राः महतां गुणायामिनसः १ जनमेजयादीनित्यहराधिकं कांदरां २ आजहारकृतवार्तित्यर्थः शारदतं कृपयत्रयेष्वमेधेषु ३ निजग्राहनिग्रहीत-
वान् कलिमेव निर्दिशति नृपेति ४ कस्य हेतोरिति अयमर्थः कलिकंसादेतोः केवलं निजग्राहनतु हतवान् यतो सौ शूद्रः कः अतिकुत्सितः योगां पदा अहन-

सूत उवाच ॥ ततः परीक्षित द्विजवर्य शिक्षया मही महाभाग वतः शशा सह ॥ यथा हि सत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्निप्रमहद्गु-
णसम्पन्नाः ॥ स उत्तरस्य तनया मुपये मद्रवती ॥ जनमेजयादींश्चतुरस्रस्यामुन्यादयत्सुतान् ॥ १ ॥ आजहारश्चमेधांस्त्रीन् गंगायां
भूदिक्षिणान् ॥ शारदतं गुरुं कृत्वा देवाय त्राक्षि गोचराः ॥ २ ॥ निजग्राहौ जसा वीरः कलिं दिग्बिजये क्वचित् ॥ नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमि-
थुनं पदा ॥ ४ ॥ ॥ शो न क उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राहकलिं दिग्बिजये नृपः ॥ नृदेव विरूधक शूद्रको सौ गायः पदाहनतः ॥ ५ ॥ तत्कथ्य-
तां महाभाग यदिरुल्लसकथा श्रयं ॥ अथ वा स्य पदां भोजमकरंदलिहां सतां ॥ किमन्यै रसदालापै रयुषो यदसद्वयः ॥ ६ ॥

तत्सहन्निति ५ अस्य विष्णोः पदां भोजयोर्यो मकरंदः तं लिहन्ति आस्वादयन्ति ये तेषां सतां महतां वा कथा श्रयमिति समासान्तिः कृष्टस्यानुषंगः तर्हि कथ्यतां नवे-
त किमन्यै रसदालापै र्यतयैः आयुषो वृथा क्षयः ॥ ६ ॥

भा.प्र.
६०

अस्माकमयं सत्र प्रयत्नोऽपि हरिकथा मृतपानार्थ एवेत्याह साईदाभ्यां । क्षुद्रमल्पमायुर्येषां अतो मर्त्यानां मरणधर्मवतां तथापि ऋतं सत्यं मोक्षमिच्छतां यो मृत्युः स
इह सत्रेशमितुरिदं शामित्रं कर्म यशुहिं सनंतदर्थं उपहृतः ७ ततः किमत आह न कश्चिदिति । ८ ततोऽपि किमत आह । नृलोके हरिलीला मृतं वदः पीयेतेत्येतदर्थं
हरिलीलैवामृतं यस्मिन् यस्मिन् पीते कृतं सर्वमिष्टापूर्तादिकं भवेत्तदभावे वयैव जीवनमित्याह । मंदस्य अलसस्य नक्तं रात्रौ यद्वयः आयुः तन्निद्रया दिवा अस्ति

दुःखायुषान्तामंगमर्त्यानामृतमिच्छतां॥ इहोपहृतो भगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि॥ ७॥ न कश्चिन्प्रियते तावद्यावदासद्ग्रहां
तकः॥ ८॥ एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः॥ अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं बभूव॥ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मंदायुष
श्च वै॥ निद्रया क्रियते तत्र दिवा व्यवर्थकर्मभिः॥ ९॥ सत्य उवाच॥ यदा परीक्षित कुरुजांगले वसनं कलिं प्रविष्टं निजवक्रवर्त्तिनम्॥
निशम्य वार्ता मनसि प्रियांततः शरासनं संयुगाशौंडिराददे॥ १०॥ खलं कृतं श्यामतुरंगायोजितं रथं मृगैर्ध्वजमास्थितः पुरात॥ च
तोरथा शुद्धिपन्नियुक्त्या खसेन यादि विजयाय निर्गतः॥ ११॥ ॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

यद्वयः तद्वयार्थकर्मभिरपह्रियते स्वीयते र तत्र तावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह । यदा निजवक्रवर्जितैस्वसेनयापालिते देशे कलिं प्रविष्टं शुश्रावतदा तां अनति
प्रियां वा त्रौ किं वित्प्रियां च युद्धकौतुकसंपन्नेः तां निराम्यततः शरासनदंष्ट्रनिग्रहार्थमाददे । संपुगे शोडिर्युद्धे प्रागल्भ्यः पाठांतरे युद्धे शौरिं श्रीरुह्यतुल्यं ॥ १० ॥ त
तश्च दिग्विजयाय निर्गतः ॥ ११ ॥

गमः
६०

विषयमाप्तुं नवसां मानं धनुः १२

भद्राद्यादीनि पूर्वपश्चिमदिशि गतः समुद्रलघानि वर्षाणि मेरोः सर्वतः इलाह तंतत उत्तरतोरम्यकं हिरण्यमयं वदक्षिणतो हरिवर्षं किं पुरुषं वतानि विजित्य १२
प्रगीयमानं वयः यथा आदीनि शृण्वन्ते भ्यो ददाविति तृतीयेनान्वयः १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ किंच सिन्धुषु पांडवेषु विज्ञेयानि सारथ्यादीनि कर्माणि तानि शृण्वन्तथावि

करं १

भद्राश्वकेतुमालं च भारतं वो ज्ञानं कुरु ॥ किं पुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगद्देवलिं ॥ १॥ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां मरु
त्तनां ॥ प्रगीयमानं वयः कुरु माहात्म्यं सूचकं ॥ ३ ॥ आर्त्तनंदं परित्रातमश्वात्माः स्वतेजसा ॥ स्नेहं वदक्षिणार्थीनां तेषां भ
क्तिं च केशवे ॥ ४ ॥ तेभ्यः परमसंतुष्टः प्रीत्युज्जंभितलोचनः ॥ महाधनानि वासांसि ददौ हारा नमो मनाः ॥ ५ ॥ सारथ्यपार्षदमे
वनसख्यदौत्यवीरासनानुगमनं वनप्रणामं ॥ सिन्धुषु पांडुषु जगत्प्रणतिं च विज्ञेयं भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारुविंदे ॥ ६ ॥ त
स्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तं मन्यहं ॥ नातिदूरे किलाश्रयं यदासीत् तन्निबोध मे ॥ ७ ॥ धर्मः यदैकेन वरनविकायां मुलभ्यगां ॥ पृष्ठ
तिस्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरं ॥ ८ ॥ धर्म उवाच ॥

सत्पारथेन

भात्वा

लोर्जगात्कर्तृकां प्रणतिं च शृण्वन् नृपतिः परीक्षितविज्ञेयश्चरणारुविंदे भक्तिं करोति स पार्षदमिति रेफकारयोर्विशेषः कांदसः तत्र पार्षदं सभापतित्वं सेवनं
चित्तानुवृत्तिः वीरासनं रात्रौ खड्गहस्तस्य निष्ठतो जागरणं १६ वृत्तं समुवर्तमानस्य सतः नातिदूरे शीघ्रमेव १७ धर्मो वररूपः विकायां हतप्रभां गौरुपां पृच्छीव

पूर्वेषां पित्रादीनां वृत्तमावदितं अगुदिने २४

विगतकांतिं ॥
संभ्रमपथ्यं ॥ १८ ॥

भा. प्र.
६१

ते आत्मनो रेहस्य यद्यपि विहिरामयो न लक्ष्यते तथापि अंतर्मध्ये आधिः पीडयत्याः तां त्वामालक्ष्यै केन यतयतो विद्यायासि। अतः ईषत् स्त्रायता वैवायं भजता
मुखेन लिङ्गेन तत्र काराणानि कल्पयन् पृच्छति दूरे वंधुमित्यादि पंचभिः दूरे स्थितं वंधुं १६ त्रिभिः पादैर्न्यूनं अत एवैकपादं मा मां रघुलैः इत ऊर्ध्वं मोक्षमाणां सुखमा
त्मपदविशेषात्वात् हताय ज्ञभागायेषां यज्ञाय करणात् १० हे उर्विष्टिभर्तृभिररक्ष्यमाणाः स्त्रियः पितृभिररक्ष्यमाणा नवालां प्रत्युत्तैरेव पुरुषादैरिव निर्दयैः आ

कच्चिद्देनामयमात्मनस्ते विद्यायासि स्त्रायतेषु मुखेन ॥ आलक्ष्ये भवती मंतराधिं दूरे वंधुं शोचसि कंचनां व ॥ १८ ॥ पादैर्न्यूनं
शोचसि मैकपादमात्मानं वारुषलैर्भोक्ष्यमाणां ॥ अहो सुरादी न हतयज्ञभागा न प्रजा उत स्विन्मघवत्प्रवर्षति ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमा
णाः स्त्रिय उर्विवालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवान्नान् ॥ वाचं देवी ब्रह्मकुले कर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान् ॥ ११ ॥ किं वंधु
न कलिनोपसृष्टान् राक्षानि वा तैरवरोपितानि ॥ इतस्ततो वाशनपानवासः स्नानव्यवायो मुखजीवलोकं ॥ ११ ॥ यदा वते भूरि
भरावतारकृतावतारस्य हरेर्धुरिति ॥ अंतर्हितस्य स्मरती विमृष्टा कर्माणि निर्वाणविलंबितानि ॥ १३ ॥ इदं समावृत्तवाधिमूलं
वसुंधरे येन विकर्षितासि ॥ कालेन वा ते वलिनां वलीयसा सुरार्चितं किं हतमद्यसौ भगं ॥ १४ ॥

नो न किं हतं वाचं देवी सरस्वती कुकर्मणि दुरावारे स्थितां कुलाग्र्यान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् ११ उपसृष्टान् व्याप्तान् अवरोपितानि उद्धासितानि व्यवायो
मैथुनं इतस्ततो निषेधानादरेण सर्वतोऽक्षनादिषु उन्मुखं प्रवर्तमानं जीवलोकं वा ११ हे अं वमातः धरि त्रितेतवयो भूरिभारस्तस्यावतारनीर्थं कृतावतारस्य
कर्माणि स्मरती तेन विमृष्टा सती शोचसि निर्वाणविलंबितं आश्रितं येषु तानि पाठांतरे निर्वाणविडंबितं उपहसितं यैः मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः १३ हे अं वते

निर्वाणं मोक्षं विशेषेण लब्धयंति पुरः स्थितं कुर्वन्ति इति वा १

तपः शोचदयानामके

कालेन वा हतं ॥ १४ ॥
राम
६१

श्रीकृष्णार्जुना
संगतिशेषः
कलावधि-

भवान्जानात्येवतथापि वक्ष्यामीत्याह। येन हेतुभूतेन तं चतुर्भिः पादैर्वर्तते १५ यत्र वसत्यादयो गुणानविवर्तितेन श्रीनिवासेन रहितं लोकं शोवासीति षष्ठेना
न्वयः। सत्यं यथार्थं भाषाणं शौवंदुःखं दया परदुःखा सहनं क्षांतिः क्रोधप्राप्नो विप्रसंयमनं त्यागः अर्थिषु मुक्तहस्ता। संतोषः अलंदुद्धिः आर्जवं अवक्रताश
मोमनेनैश्वल्यं दमोवाह्यं द्रियनैश्वल्यं तपः स्वधर्मः साम्यं अरिमित्राय भावः तिति क्षापरापराधसहनं उपरतिर्लोभप्राप्तावौ दार्मिकं श्रुतं शास्त्रविचारः १६
ज्ञानमात्मविषयं विरक्तिर्वैतल्यं ऐश्वर्यं नियंतृत्वं। शौर्यं संग्रामोत्साहः। तेजः प्रभावः वलंदहत्वं स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसंधानं। स्वातंत्र्यं अपराधीनता कौशलं क्रि

यं ४

धरायुवाव॥ भवाद्भिवेदतत्सर्वयन्मां धर्मानुपृच्छसि॥ चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः॥ १५॥ सत्यं शौवंदया क्षांति
त्यागः संतोष आर्जवं॥ शमो दमस्तपः साम्यं तिति क्षोपरतिः श्रुतं॥ १६॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः॥ स्वातंत्र्यं कौ
शलं कांतिर्धैर्यं मार्दवं मेवव॥ १७॥ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह उज्ज्वलं भगः॥ गांभीर्यं शैर्यं सात्त्विकं कीर्तिर्मानोऽनहं कृतिः॥
१८॥ इमेवान्येव भगवन्नित्यायत्र महागुणाः॥ प्रार्थामहत्त्वमिच्छद्भिर्न विंति स्म कर्हि वित्॥ १९॥ तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिः
वासेन सांप्रतं॥ शोवा मिरहितं लोकं पापना कलिने क्षितं॥ २०॥ आत्मानं चानुशोवा मिभवंतं वाऽमरोत्तमं॥ देवान्यितृन्
अर्षिन्साधून्सर्वान्वाणींस्तथा श्रमान्॥ २१॥

यानि पुण्यताकांतिः सौंदर्यं धैर्यं मया कुलतामार्दवं विना काठिन्यं १७ प्रागल्भ्यं प्रतिभाति शयः प्रश्रयो विनयः शीलं सुखभावः सह उज्ज्वलानि मनसोज्ञा
नैर्दियाणां कर्मेदियाणां वपादवानि भगः भोगाश्च दत्तं गांभीर्यं अशोभत्वं शैर्यं अवलतां सात्त्विकं अद्वा। किंतिर्यशः मानः पूज्यत्वं। अनहं कृतिर्गर्वाभावः

चाष्ट्यं वा

१८ इमेवान्येव भगवन्नित्यायत्र महागुणाः १९ तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिः २० आत्मानं चानुशोवा मिभवंतं वाऽमरोत्तमं २१ देवान्यितृन् अर्षिन्साधून्सर्वान्वाणींस्तथा श्रमान् २२

भा.प.
६१

तस्य विरहोदः सह इत्याहवतुभिः ब्रह्मादयो यस्याः श्रियः अपांगमोक्षः स्वस्मिन् दृष्टिपातस्तत्कामाः संतः बहु तिथं बहु कालं तपः समचरन् सम्यक्वरंति स्म भ
गवद्विरुत्तमैः प्रपन्ना आश्रिताः अपि सा श्रीयस्य पादलावण्यं अलमनुरक्ता सती सेवते ॥ ३१ ॥ तस्य भगवतः श्रीमद्विः पदैर्केतुर्ध्वजः अङ्गादयः केताश्चिह्नानिये
षांतैः यद्वा अङ्गादीनामाश्रयैः सस्य गलं कृतसंगं यस्याः साऽहंततो भगवतो विभूतिं संपदं उपलभ्य प्राप्य त्रीन् लोकान् अतिक्रम्य अरोवशो भित्तवत्याः ॥

३३

ब्रह्मादयो बहु तिथं यदपांगमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्ना ॥ सा श्रीः स्ववासमरविंदवनं विहाय यत्पादसौभ
गमलं भजते नुरक्ता ॥ ३१ ॥ तस्याऽहमब्रुकुलिगांकुशकेतुकेतैः श्रीमत्यदैर्भगवतः समलंकृतांगी ॥ त्रीनत्यः रोव उप
लभ्यततो विभूतिं लोकान्समां व्यसृजदुस्मयतीतदंते ॥ ३३ ॥ यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामद्वौहिणीशतमपानुद
दात्मतंत्रः ॥ त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन् यदुषुरम्यमविभ्रदंगं ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्मिपश्चात्तस्या विभूतेरंतेनाशकाले प्राप्ते सति उत्सयती गवैकुर्वाणां मांसव्यसृजतत्यक्तवान् ॥ ३३ ॥ किं वयो वै आसुरो वंशो येषां राज्ञां अद्वौहिणीशतरूपं ममातिभरं
भारं अपनीतवान् त्वां वुनपदत्वा तदुःस्थं संतं पौरुषेण पुरुषकारेण आत्मनि स्वस्मिन् संपूर्णपदं सुस्थं संपादयन् लक्षणाहेतोः क्रियाया इति हेतौ शतप्रत्ययः
संपादयितुमित्यर्थः अविभ्रतधृतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

रामः
६१

समाने एकदेवता स्वस्वरूपेण सत्यादीनां गृहे स्थितः सत्कृतवान् १

तस्य विरहं कावासहेता प्रेमावलोक्य रुविरस्मितं वलुजल्यश्च तैर्मधुमानीनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं सत्त्वं यः आहरत्यस्यां घृणारजस्युत्थितेन
विटं किताया अलंकृतायाः सस्यादिमिषेण रोमोत्सवो भवति ३५ कथयतोः सतोः प्राची पूर्ववाहिनी कुरुक्षेत्रे ३६ प्रथमेषोऽंशः ॥१६॥ ततः सप्तदशो राजः कलेर्निग्र
ह उच्यते तस्यैवं वीर्यभाजोपिवैराग्यं वक्तुमर्हतां हन्यमानं ताडमानं १ मृणालं पद्मकंदः तद्वद्वलं भयान्मेहतं मूत्रयंतं इवेत्यनेन पादावशेषो धर्मो भयान्मूत्रय

एत विषयः

कावासहेतविरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोक्य रुविरस्मितं वलुजल्यैः ॥ स्थैर्यं समानं महरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो ममयदं ॥
घृविटं कितायाः ॥३५॥ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोः सदा ॥ परीक्षितमराजः प्रिः प्राप्तः प्राची सरस्वती ॥३६॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ सत उवाच ॥ तत्र गोमिशुनं राजा हन्यमानं ममायवत् ॥ दंडहस्तं व
द्वलं ददर्शनं पलांकनं ॥१॥ वृषं मृणालधवलं मेहतं मिदं विभ्यतं ॥ वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितं ॥२॥ गां वधमर्दुघां दी
नां भृशं शूद्रपदाहतां ॥ विवत्सां सश्रुवदनां क्षामां यवसमिक्तां ॥३॥ पप्रक्षरथमारुहः कार्त्तस्त्रपरिहृतं ॥ मेघां भीरया वा

त्रिवप्रतिक्षणं शीयमाणं शाः तस्याप्यनिर्वाहकं पमान इवेति दर्शितं १ धर्मदुष्टां हविर्दोष्ठीक्षामां कृशां यवसंतं गां अत्रापि सत्यादिप्रसवक्षयादिवत्सेवाय
ताभावात्कृशाः अतः एवं यत्तमागमिक्तां सा पृथ्वीति सूचितं ३ कार्त्तस्त्रं सुवर्णं परिहृतः परिकरो यस्य स्वर्णं निवद्धमित्यर्थः सजीकृतकार्मुकः ॥४॥ ॥

भा.प्र.
६३

हंसिघातयसि। राजाऽहमिति चेत्तत्राह। नटश्च वेषमात्रेण नरदेवोसि कर्मणा तु अद्विजः शुद्धः ५ अशोभ्यां निरपराधानरहसि स्वयं प्रहरसि सशोभ्यः सापराधोऽ
सि अतो वधमर्हसि ६ वषं प्रत्याह हे मृणालधवलत्वं वाकः स्वयमेव संभावयति। किं कश्चिदेवो वषरूपेण स्मान् परिखेदयन् वर्तते ७ दोर्दंडैः परिरंभितवत्सरहिते
भूतलेने शुवः अश्रूणि विना अन्येषामश्रूणि नानुपतंतीति रेवदहेतुत्वं दर्शितं ८ एवमुक्ते पुनरपिशोचं तं प्रत्याह। भो सुरभेः पुत्रमाशुवः शोकं मा कुरु। व्येतु अप

कत्वं मकरणो लोके वलाहं स्य वलान् - वली ॥ नरदेवोसि वेषेण नटवत् कर्मणा द्विजः ॥ ५ ॥ कत्वं कृष्णे गते दूरे सहगां डीवधन्वना ॥ शो
भ्योऽस्यऽशोभ्या नरहसि प्रहरन् वधमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वं वा मृणालधवलपादैर्नूनः पदावरन् ॥ वषरूपेण किं कश्चिदेवो नः परिखेदयन् ॥ ७ ॥
न जानु कौरवं दण्डाणां दोर्दंडपरिरंभिते ॥ भूतले नुपतंत्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुवः ॥ ८ ॥ मा सौरभेयानुशुवो व्येतु ते वषलात्तभयं ॥ मा
रोदीरं वभंडं ते खलानां मयि शस्त्ररि ॥ ९ ॥ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यंते साध्वसाधुभिः ॥ तस्य मत्रस्य नश्यंति किं त्रिरायुर्मगो गतिः ॥ १० ॥
एष राजां परोधर्मो स्यात्तानां मार्तिनिग्रहः ॥ अत एनं वधिष्यामि भूतदुहमसत्रमं ॥ ११ ॥ कोऽवश्नतव पादां स्त्रीन्सौरभेयचतुःपदः ॥ मा भू
वंत्वा दृशा राष्ट्रे राजां कृष्णानुवर्तिनां ॥ १२ ॥ आख्याहि वषभंडं वः साधूनां मरुता गसां ॥ आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणाम् ॥ १३ ॥

या तु अं वमातः शास्त्ररिमयि जीवति सति ते भडमेव। अतो मा रोदीरं मम हितार्थमेवैनं हविष्यामि न तवोपकारयेत्याह। यस्येति द्वाभ्यां हे साध्वि सर्वायाः काश्चिदपी
त्यर्थः असाधुभिः त्रस्यंते पीड्यंते इत्यर्थः भगो भाग्यगतिः परलोकः १०। ११। पुनरपिशोचं तं वषभं प्रत्याह कः अरश्नतविकेदत्वादृशाः त्वदिधाः दुःखिताः १२। १३।

सुआत्मनस्तव पादं केदं नैव रूपं कर्तव्यं कीर्तिदूषयतीति

रामः
६३

तदाख्यनेकतेकथंभंडस्यादित्यत आह यस्मादनागसिद्धनेयः अघंडः खंयुंजनकुर्वन्भवति अस्य एवंभूतस्य मन्त्रः सकाशात् सर्वत्रापि भयंभवति ततः साधूनां भंडं भवेदे
वे ति १४ एतस्य दंडे अहमसमर्थ इति मां कीत्याह अनागः खिति आगतं तत्र अपराधकर्ता तस्याः मर्त्यस्य देवस्यापि भुजं आहर्ताऽस्मि आह रिष्यामि सांगदमित्यनेन
मूलतः उपायाह रिष्यामीति दर्शितं १५ नन्वेकस्य निग्रहे रणान्यस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति अन्यान् अधर्मिणान् शासतः दंडयतः १६ आर्त्तानामभयं य

जनेनागस्य घंयुंजनं सर्वतोऽप्यवमद्वयं ॥ साधूनां भंडमेव स्यादसाधुदमनेकते ॥ १४ ॥ अनागं सिद्धभूतेषु यत्रास्ति त्रिरंकुशः ॥ आहर्ता
स्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि सांगदं ॥ १५ ॥ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्यानुपालनं ॥ शासतोऽन्यान्यथा शास्त्रमनापद्यत्यथानिह ॥ १६
॥ ॥ धर्म उवाच ॥ एतद्वः पांडवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वदः ॥ येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान्कृतः ॥ १७ ॥ न वयं क्लेशवीजानियतः
स्युः पुरुषर्षभा ॥ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदे विमोहिताः ॥ १८ ॥ केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मनः ॥ दैवमन्ये परे कर्म स्वभा
वमपरे प्रभुं ॥ १८ ॥

वादिनां वेदा
नां वाक्यभेदेः

स्मात्तद्वदः बोधुक्तं उचितमेव १७ वयं तु यतः पुरुषात् प्राणिनां क्लेशहेतवो भवेयुः तं पुरुषं न विजानीमः यतः वादिनां वाक्यभेदेः विमोहिताः १८ वाक्यभेदानेवाह विकल्पं भेदं
वसंते आकादयंति ये योगिनः ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं सुखदुःखप्रदमाहुः तदुक्तं आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति यदा विकल्पैः कुतर्कैः प्रावृत्तानास्ति
काः एवं हिते वदंति न तावदेव तादीनां प्रभुत्वं कर्माधीनत्वात् न वकर्माः स्वाधीनत्वात् अतः स्वयमेव प्रभुर्न वान्यः कश्चिदिति अन्ये देवताः देवग्रहादिरूपा देवतां परेतुमीमां

स्वभावं ॥ १८ ॥
कर्मफलकायजिक्ताः स्वभावं ॥ १८ ॥

भा.प्र.

६४

केषपिसेश्वरेषुमध्येकेषपीतिदुर्लभत्वंदर्शितंनिश्चयइतिसिद्धांततत्त्वं।अप्रतर्कात्तमनोगोवरात्।अनिर्देश्यात्तद्वचनागोवरात्परमेश्वरात्सर्वभवतीतिविमृशस्वविदारस्ववृद्धा^य
१० विखेदःगतमोहःपर्यवष्टपत्यभाषतज्ञातवानितिवा ११ अ निर्द्धारितमिवकृत्तन्वातकंज्ञानत्रापिनसुखयेदित्येवंरूपधर्मवृत्तिविश्रुतधर्मोसिसुखनेकोदोषइत्यतआहयदि
तिस्थानंनरकादि १२ यदाअज्ञानादप्यकथनंभवतीत्याहअथवेति।देवस्यमायायागतिर्वध्यघातकलजाणावृत्तिःभूतानांवेतसोवदसश्चागोवरासुज्ञेयानभवतीतिनिश्चयः

श्रुतिस्मृत्यनुकूलः

अप्रतर्कादनिर्देश्यादितिकेषपिनिश्चयः॥अत्रानुरूपंराजर्षेविमृशस्वमनीषया॥१०॥एवंधर्मेप्रवदतिसमस्राइद्विजसत्तम॥समा^{वि२}
हितेनमनसाविखेदःपर्यवष्टतं॥११॥धर्मवृत्तिधर्मजधर्मोसिरुषरूपधृक्॥यदधर्मकृतःस्थानंसुखकस्यापितद्वेत्॥१२॥
अथवादेवमायायानूनंगतिरगोवरावेतसोवदसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः॥१३॥तपःशौचंदयासत्यमितिपादाःप्रकी
र्तिताः॥अधर्माशौचयोभगाःसमयसंगमदैस्तव॥१४॥इदानींधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्तयेद्यतः॥तंजिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनै^{वि३}

१३ धर्मोसावितिज्ञात्वातस्यपादानुवादेनवावस्थामाहतपरतिहाभ्यां।अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिर्गौर्भगाःसमयोविस्मयः १४ इदानींकलौहेधर्मतेपादःचतुर्थोशःत
त्रापिसत्यमेवास्ति।यतःसत्याइवानात्मानंनिर्वर्तयेत्कथंविदारायेतयदापुरुषत्वांसाधयेत्तमपिपादंअनृतेनसंवर्द्धितःकलिरूपोयमधर्मोप्रहीतुमिरुतितत्रेयंस्थिति
कृतयुगेप्रथमंपूर्णंश्रुत्वाधर्मःत्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येसमयेनतपःसंगेनशौचंमदेनदयाअनृतेनसमित्येवंचतुर्थोशोऽवशिष्यतेसोप्यंतेनश्यतीति॥१५॥

चतुर्थोशोहीयतेहायरेतद्विकलौ१

रामः

६४

भरो

न्यासितः अन्योन्यद्वारेणावतारितः उरुभरौ यस्याः कृतं कौतुकं मंगलं यस्याः १६ अश्रुणि कलयति मुवती न्यश्रु कलितेन त्यक्ता सती श्रुदा भोक्ष्यंति मामिति शोचति १७ निशानंति
शितं अधर्मस्य हेतुर्थः कलितं हंतुमिच्छार्थः १८ अभिप्रेत्य जाता १९ शरणः आश्रयार्हः शोकः सत्कीर्त्यार्हः २० गुडा केशोर्जुनः तस्य यशोधरा ये वयं तेषां तान् प्रति वद्धौ
उल्लिख्यं न तस्य ते किंतु कथं वनकेनाप्यंशेन न वर्तितव्यं यस्मात्त्वमधर्मस्य बंधुः ३१ तदेवाह राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनु सर्वतः प्रवृत्तः अनार्यदौर्जत्यं अहः स्वधर्मत्यागः ज्ये

इयं वभूभगवता न्यासितो रुभरा सती ॥ श्रीमद्विस्तृत्य दन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ १६ ॥ शोचत्यः श्रुकला साध्वी दुर्भगे वोक्तिता
धुना ॥ अवहणान् पव्याजाः श्रुदा भोक्ष्यंति मामिति ॥ १७ ॥ इति धर्ममहं वैवसांत्य पित्वा महारथः ॥ निशातमादरे खड्गं कलयेध
र्महेतवे ॥ १८ ॥ तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलां कनां ॥ तया दमूलं शिरसा समगादय विह्वलः ॥ १९ ॥ पतितं पादयोर्वीरः कृप
यादीनवत्सलः ॥ शरण्यो नाऽवधीत् शोक्य आहवेदं हसन्निव ॥ २० ॥ ॥ राजोवाव ॥ न ते गुडा केशयशोधराणां वद्धां जले वैभय
मस्ति किंचित् ॥ न वर्तितव्यं भवता कथं वनक्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः ॥ ३१ ॥ त्वं वर्तमानं न रदेव देहेषु प्रवृत्तौ ॥ यमधर्मपूराः ॥ लो
भो नृतं दौर्धर्मनार्यमहो ज्येष्ठावमाया कलहश्च दंभः ॥ ३१ ॥ न वर्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन वर्तितव्यं ॥ ब्रह्मावर्ते यत्र यजं
निर्यजेर्यजे श्रुं पतवितानविज्ञाः ॥ ३३ ॥

शालक्ष्मीः माया कपटं ३१ तत्र स्माद्वर्तितव्ये वर्तितुमर्हं ब्रह्मावर्ते देशे यज्ञस्य वितानं विस्तारस्तत्र विज्ञाः निपुणाः ॥ ३३ ॥ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥ ६३ ॥

भा. प्र.
६५

इज्यायागस्तदूपासूत्रिर्ग्यस्यशंक्षेमं कामांश्चनन्विडादयो देवा इज्यन्ते न तु हरिस्तत्राह एष स्याद्वरादीनामात्मैतितथापि जीवन्नपरिच्छिन्न इत्याह। अंतर्वहिरिति यथा वा-
युः प्राणरूपेणांतस्थोऽपि वहिरप्यस्मिन्नहत् सर्वोत्तरीमीश्वरोपीति ३४ उद्यतासि उद्यतखड्गं दंडपाणिं यमं उद्यतं उद्यत्कं ३५ अन्नमस्तव्यमिति यातवाज्ञांतया यत्र कापि
वत्स्यामि। किंतु तत्र तत्रापि आतः गृहीतः इषुः शरासनं वयेन तं त्वामेव लक्षये ३६ तत्र स्मात् नियतो निश्चलो वत्स्यामि ३७ पानं मद्यादेः। सूनाः प्राणिवधः द्यूते अन्नं

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्मसूत्रिर्ग्यजतां शान्तोति॥ कामानमोघानस्थिरजंगमानामंतर्वहिर्वायुरिवैष आत्मा॥
३४॥ ॥ सूत उवाच॥ परीक्षितैवमादिष्टः सकलिर्जातवेपथुः॥ तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणिमिवोद्यतं॥ ३५॥ यत्र क्वचनव-
त्स्यामि सार्वभौमतवाज्ञया॥ लक्षयेतत्र तत्रापि त्वामात्रेषु शरासनं॥ ३६॥ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठस्थानं निर्देष्टुमर्हसि॥ यत्रैव-
नियतो वत्स्ये आतिष्ठंतेऽनुशासनं॥ ३७॥ ॥ सूत उवाच॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलयेददौ॥ द्यूतं पानं स्त्रियस्तूना-
यत्रा धर्मश्चतुर्विधः॥ ३८॥

तं पाने मदः पूर्वमदो दद्यात्ताशकत्वेनोक्तः अन्नतु गर्वद्वारा तपो ताशकत्वेन स्त्रीषु संगः हिंसायां क्रौर्यं दद्यात्ताशकमिति ते यं यद्यपि सर्वं सर्वत्र संभवति तथापि प्राधान्येनान-
तादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं जेयं ददादशकंधेतुसत्यं दद्यात्तपो दानमिति पादाविभोर्नष्टे तत्र दानशब्देन दौर्धर्मोक्तं मनः शुद्धिरूपत्वाद् द्यूताः भयदानस्य त्रेतायां धर्मपादानां तु यं
शोहीभ्यते शनैः अधर्मपादैरनृत हिंसा संतोषविग्रहैरित्यत्र व असंतोषशब्देन तस्य हेतुर्गर्वो लक्ष्यते विग्रहशब्देन चतुर्हेतुः स्त्रीसंग इत्यर्थविशेषः॥ ३८॥ ॥ ॥ ॥

रामः
६५

वतुर्विधस्यायेकत्रैवस्थानंदेहीति पुनर्यावमानायजातरूपं सुवर्णदत्तवानततः सुवर्णदानात् अतस्तंमदं काममिति स्त्रीषु संगं रज इति रजो मूला हिंसां एतानि वत्तारि पंचमं वैरं चार
दिति ३२ औत्तरेयेण परीक्षिता अमृनि अमृषु स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः ४० अथेति हेतोः बुभूषु उद्भवितुमिच्छुः स्त्रीसुवर्णयो रसेवनं नाम तयो रमा सक्तिः ४१ एवं कलिं निगृ

पुनश्चावमानायजातरूपमदात्तुः ॥ ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमं ॥ ३२ ॥ अमृनि पंचस्थानानि स्वधर्मप्रभवः कलिः ॥
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकत्वात् ॥ ४० ॥ अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः कवित् ॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपतिर्गुरु
ः ॥ ४१ ॥ वृषस्य नष्टान्त्रीनपादान् तपःशौचं दयामिति ॥ प्रतिसंदध आश्वास्य महीं वसमवर्द्धयत् ॥ ४२ ॥ स एष एतर्ह्यध्यास्तः
आसनं पार्थिवो वितं ॥ पितामहे नोपन्यस्तं राजाऽराण्यं विविक्षता ॥ ४३ ॥ आस्ते धुना सराजर्षिः कौरवं दंष्ट्रियोज्जसत् ॥ गजा ह्येवम
हाभागश्चक्रवर्ती हरकुवाः ॥ ४४ ॥ इत्थं भूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः ॥ यस्य पालयतः क्षोणीं पूयं सत्राय दीक्षिताः ॥ ४५ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथम स्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सहस्रस्य पादान् प्रतिसंदधेत्तप आदीनि प्रवर्तितवानित्यर्थः ४१ युष्मदाय सत्रं प्रवर्तिरपित्प्रभावादेवेत्याह त्रिभिः एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेण राण्यं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्य
स्तं समर्पितं आसनमध्यास्ते ४३ ४४ अधुना पालयत इति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः स्मेत्यध्याहारो वा सत्राय सत्रं कर्तुं दीक्षिताः दीक्षां कृतवन्तः ४५ ॥ ॥
इति भावार्थदीपिकायां प्रथमे सप्तदशः ॥ ११ ॥

भा.प्र.
६६

राजत्वशादशेतस्यब्रह्मशापोनिरूप्यते। सवानुग्रहएवास्यजातोवैराग्यमावहन् १ परीक्षितो निर्याणमत्याश्रयवक्तुं तं संभावनायजन्माश्रयमनुस्मारयति योवा इति विप्रु
ष्टो निर्देशः १ ब्रह्मकोपोत्थिता तत्तदका तयः प्राणविश्ववः प्राणानां तस्मात्तद्यत्त उरुभयंतस्मान्न संमुमोह। अत्र हेतुः यत्तु भगवत्येवार्पिता वाय इति १ किंतु उत्तर
ज्येति वैयासकेः शुकस्य शिष्यः स न विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्वेन सः ३ न वै तद्विप्रमित्याह। उत्तरमश्लोकस्यैव वार्तायेषु अतः सदनित्यंतकथारूपमस

मृत उवाच ॥ यो वै द्रौण्यस्त्रिविप्रुष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥ अनुग्रहा भगवतः कृष्णस्याऽदुतकर्मणः ॥ १ ॥ ब्रह्मकोपोत्थिता यस्त
तदका त्प्राणविल्लवात् ॥ त संमुमोहो रुभयाद्भगवत्पिताशयः ॥ २ ॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाता जित संस्थितिः ॥ वैयासके
र्जहौ शिष्यो गंगायां स्वकलेवरं ॥ ३ ॥ नो ज्ञमश्लोकवार्त्तानां तु षठांतकथामृतं ॥ स्यात्संभ्रमो तं काले पि स्मरतां तत्पदां बुजं ॥ ४ ॥
तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ॥ यावदीशो महानुर्व्यामा भिमन्यव एक राट् ॥ ५ ॥ यस्मिन्नहं नियर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज
गां ॥ तदैवेहानुवृत्तो सावधर्म प्रभवः कलिः ॥ ६ ॥ नानुद्वेष्टिकलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक ॥ कुशलान्याशु सिध्यंति नेतराणि कुरु

तं तु षठां संभ्रमो न स्यात् ४ तस्मिन् राजितु सुतरांतत्र विप्रमित्याशयेनाह तावदिति अभिमन्योः पुत्रः एकराट् वक्रवर्ती ईशः पतिः तावत् ५ ननु तदा कलेरप्रवेश एवास्त
प्रविप्रुष्टोऽपि न प्रभवेदिति कुतः ॥ तत्राह यस्मिन्नहं नियर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गां पृथ्वी अनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ६ ननु धर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हतवान् तत्राह
नानुद्वेष्टीति सारंगो भ्रमर इव सारग्रही सारमाह यस्मिन् कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फलंति इतराणि पापानि आशु न सिध्यंति। यतस्तानि कृतान्येव सिध्यंति मते

लियत ॥ ७ ॥
संस्थितिमात्राणीति ॥ ७ ॥

रामः
६६

मोक्षकाश्रमैः ३

ननु दोषाधिक्यात् द्वेष एव युक्तः न धीरेषु तस्या किंचित्करत्वादित्याह किंचित्किंचित्तेन भवेत् । बालेषु अधीरेषु अप्रमत्तः अवहितः सन् यो वृक इव वर्तते ८ पारीक्षितमा-
ख्यानं अपृच्छत् पृष्टवन्तो यूयं ९ किं वदुः नानरैरेतावदेव कर्तव्यमिति सर्वशास्त्रसारं कथयति याया इति कथिनीया न्युरुणिकर्माणि यस्य तस्य गुणकर्मविषयाः बुभू-
षुभिः सद्भावमिच्छतिः १० पुनर्विस्तरेण कथनार्थं सूतोक्तिं तत्संगं वा भिनन्दन्ति सन्तेति त्रिभिः शाश्वतीः समाः अनन्तान् वत्सरान् जीवन्त्यन्तसंयोगे द्वितीया विशुद्धं यशः

किंच बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥ ८ ॥ उपवर्णितमेतद्दः पुण्यं पारीक्षि-
तं मया ॥ वासुदेव कथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत् ॥ ९ ॥ यायाः कथा भगवतः कथनीयो रुकर्मणः ॥ गुणकर्मश्रयाः
पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः ॥ १० ॥ ॥ त्रययजुः ॥ सूतजीवसमाः सौम्यशाश्वतीर्विशदं यशः ॥ यत्त्वं शंससि कल-
स्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११ ॥ कर्मण्यः सिन्ननाशा सेधू मधू म्नात्मनां भवान् ॥ आपाययति गोविंद पादपद्मासवं स-
धु ॥ १२ ॥ तुलया मलवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ॥ भगवत्संगि संगस्य मर्त्यानां किमुता शिषः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

कीर्तयसितश्चास्माकं मर्त्यानाममृतं मरणनिर्वर्तकं ११ किंच अस्मिन् कर्मणि सन्ने अनाशा सेधू मधू म्नात्मनां भवान् ॥ आपाययति गोविंद पादपद्मासवं स-
आत्मा शरीरं येषां तान् अस्मान् कर्मणि घृणी आसवं सकरंदं मधुमधुरं १२ भगवत्संगिनो विष्णुभक्ताः तेषां संगस्य यो लवः अत्यल्पकालः तेनापि स्वर्गं न तुलया मसमं न
पश्यामः न रापवर्गं संभावनां यालोदमर्त्यानां तु क्वा आशिषो राज्याद्याः न तुलया मेति किमुत वक्तव्यं ॥ १३ ॥

भा.प्र.
६७

एवंसंसंगमभिनंद्यश्रवणोत्सुक्यमाविःकुर्वतिकोनामेतिरसवितरसज्ञःमहत्तमानामेकांतेनपरंश्रयनंश्रयोयःतस्यकथायांश्रुणुणस्यप्राकृतगुणरहितस्यकल्याणगुणा
नामंतयेयोगेश्वरास्तेपिनजसुःएतावंतइतिनपरिगाणयांश्रुकुःभवःशिवःपादोब्रह्मावमुख्योयेषांते १४ नोस्माकंमध्येभगवान्प्रधानंसेव्योयस्मसम वाननःशुश्रू
षतांहरेश्वरितंविस्तारयतु १५ तच्चशुकपरीक्षितंवादेनकथयेत्याहसवाइतिहाभ्यांवैयासकिनाशहितेनकथितेनयेनज्ञानेनज्ञानसाधनेनश्रवणंइत्याख्यायस्यतत्संज्ञे

कोनामत्प्येइसविकथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य॥नांशंश्रुणानामगुणस्यजसुर्योगेश्वरायेभवपादमुख्याः॥१४॥तन्नोभ
वानवैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायणस्य॥हरेरुदाराचरितंविशुद्धंशुश्रूषतांनोवितनोनुविदन्॥१५॥सर्वमहाभागवतःपरी
क्षितेनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः॥ज्ञानेनवैयासकिशहितेनभेजेखरोडध्वजपादमूलं॥१६॥तन्नःपरंपुराणमसंख्यतार्थसारख्यानमत्यद्भु
तयोगनिष्ठं॥आख्यायनंताचरितोपपन्नंपरीक्षितंभागवताभिरामं॥१७॥ ॥सतउवाच॥अहोवयंजन्मभृतोऽयहोऽस्मद्वदःनुह
आःपिविलोमजाता॥दौकुल्यमाधिविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः॥१८॥

अध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे १६ तत्तत्संख्यतार्थप्रथातथाआख्याहितदेवनिर्दिशतिपरीक्षितेकथितंपरीक्षितंआख्यानंश्रीभागवतंपुराणंपरंपुराणंसत्त्वगोधकंअ
त्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्यअनंतस्याचरितैरुपपन्नंशुक्तंअतएवभागवतानांअभिर्भूतंप्रियंएतैर्विशेषैःकर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितं १७ श्रीभागवतव्याख्यानेल
खप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघ्यतेदाभ्यां॥अहोइत्याश्चर्येहइतिहर्षवयसितिश्लाघायांप्रतिलोमजाअपिअथजन्मभृतंसफलजन्मानःआत्मजाताःरुदनामनु
हत्याआदरेणज्ञानरुद्धःशुकःतस्यसेवयेतिवा॥यतोदुकुलत्वंतन्निमित्तंआधिवमनःपीडांमहत्तमानांअभिधानयोगःलौकिकोपि सभाषणलक्षणःसंबंधःविधुनोतिअपन

स्पष्टार्थः

रामः
६७

महत्तमानां ब्रह्मादी
नामस्तेकोनतो निध
मेन परायणस्य
उत्तमाश्रयस्य ९

कुतः पुनः किं पुनर्वक्तव्यं तस्य अनंतस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमाना मभिधानयोगो दौः कुल्यं विधुनोतीति यद्वा नाम गृणतः पुनः दौः कुल्यमिति यद्वा गृणतं पुंसस्य नामः
दौः कुल्यं विधुनोतीति किं वक्तव्यमिति कै मुन्यमेवाह अनंतांशकयो यस्य स्वतोऽप्यनंतः किं वामहत्सु गुणायस्य महद्गुणस्य भावस्तस्मात्तयं गुणतोऽप्यनंतमाहुः १२ एतत्प्र
पंचयति त्रिभिः एतावतीति तस्य परसाम्यं अनतिशयने वगुणौ सत्साम्यं तदाधिक्यं वा न्यस्य नास्तीत्यस्यार्थस्य ज्ञानं एतावता स्ववितेन अलंपर्याप्तकः विस्तरतो वक्तुं शक्नोति तदेवा

कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकांतपरायणस्य ॥ योनंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः ॥ १२ ॥ एतावतालं ननु स्ववितेन
गुणैरसाम्या नतिशयनस्य ॥ हितेतरान् प्रार्थयतो विभूतिर्यस्यां धिरेण जुषते नभी सोः ॥ १० ॥ अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिंभ्योः
पहता हृणांभः ॥ सेशं पुनात्यः त्यतमो मुकुंदाको नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥ ११ ॥ यत्रानुरक्ताः सहसैव धीराव्यपो ह्यदेहादिषु संतमूढं ॥ ३
जंतिवत्पारमहंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसापशमः स्वधर्मः ॥ १२ ॥ अहं हि पृष्टोऽर्थमणो भवद्विरावह आत्मा वगमोऽत्र यावान् ॥ नभः पतं त्याः त
समंपतत्रिणास्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ॥ १३ ॥ एकदा धनु रयम्य विवृणुगयां वने ॥ मृगाननुगतः क्षुधितस्तृषितो भृशं ॥ १४ ॥ ॥

हा इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्रीः अनभी सोरपियस्यां धिरेण सेवत इति १० अथेत्यर्थांतरस्य पादनखादवसृष्टं निःसृतमपि विरिंभ्यो नोपहतं समर्पितं
अहंणांभः अर्थोऽहं ईश सहितं जगत्पुनाति विरिंभ्यो पहतं सेशमिति वतयोरप्युपासकत्वमुक्तं मुकुंदव्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदार्थः स एव सर्वेश्वर इत्यर्थः ११ धीराः संतः
ऊढंभूताः अंत्यं परमकाष्ठापन्नं तदाहायस्मिन्नहिंसापशमश्च स्वाभाविको धर्मः १२ एवं स्वभावात्समभितं यपारीक्षितो पाष्यान् वक्तुमाह अहं हीति अर्थमणः हे सूर्या त्रयीमूर्तयः

अथावानोत्सावगमः समज्ञानेनावत आचक्षेद्व्यामित्यादिपक्षि
गोनभश्चात्मसंख्यश्च नुरुपमेव उच्यते न ह्येकं तत्राविपश्चितेपिस
वैद्विज्ञेगतिं लीलां समं स्वसत्यनुरुपमेव देतीत्यर्थः १३ ॥ ॥

भा. प्र.
६८

अवज्ञाणाः अपश्यन्तं प्रसिद्धमाश्रमं तस्मिन् मुनिं शमीकं १५ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहता इंदियादयो येन अतएव उपरंतं स्थानत्रयात् जगदादिलक्षणात् परंतुरीयं पदं प्राप्तं अतएव
ब्रह्मभूतत्वादविक्रियं १६ विप्रकीर्णं भिर्जटाभिराकृन्नं रुरुर्मगविशेषः तस्य वर्मणा वाकृन्नं विशेषेण शुष्यता लुपस्यसः तथा भूतं मुनिं १७ नलवन्तं एतन्नाम नभूमिरुपवे
शस्थानं वयेन सः न संप्राप्तोऽर्थः सुवृत्तं प्रियवदनं वयेन सः १८ मत्सरः तदुत्कर्षा सहनं १९ गता सुमृतं धनुः कोट्या वा पापेण २० सर्पनिधाने राज्ञो भिप्रायमाह सृष्टिं प्रत्याह

परीक्षितकर्त

जलाशयमवज्ञाणाः प्रविवेकतमाश्रमं ॥ ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनं ॥ १५ ॥ प्रतिरुद्धं द्रियं प्राणमनो बुद्धिमुपरंतं ॥ स्थानत्र
यात् परंप्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियं ॥ १६ ॥ विप्रकीर्णं जटाकृन्नं रौखेण जिनेन व ॥ विशुष्यता लुरुदकं तथा भूतमयावत ॥ १७ ॥ अलवन्तं नाभूः
स्यादिरसंप्राप्तार्थसुवृत्तः ॥ अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्च कोपह ॥ १८ ॥ अभूतपूर्वः सहसा ह्युत्तम्यामर्दितात्मनः ॥ ब्राह्मणं प्रत्यभू ब्रह्म
नमत्सरो मत्सुरेव व ॥ १९ ॥ स तु ब्रह्मअपेरं सेगता सुमुरगं रुषा ॥ विनिर्गच्छन् धनुः कोट्या निधाय पुरमागमत ॥ २० ॥ सृष्टिं किं निभृता शेषकर
णो मीलितेक्षणाः ॥ मृषा समाधिगहोखि किं नु स्यात् क्षत्रबंधुभिः ॥ २१ ॥ तस्य पुत्रो तितेजसी विहरन् बालको भर्कैः ॥ राजा यं प्रापितं तातं श्रुत्वा
तत्रेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ अहो अधर्मपालानां पीडां वलिभुजा मिव ॥ स्वामिन्यः यं यदासानां दारपानां शुनामिव ॥ २३ ॥

शब्दादिशानेभ्यः ५ प
रतं

तसर्वे द्रियः स न मीलितेक्षणाः स्थितः यदा दृष्टं धुमिरागतैर्वा किंच नु स्यादित्यवज्ञाया मृषा समाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः २१ तस्य पुत्रः शृंगिनाम अद्यंदुःखं तत्र अभर्कमध्यो २२
पालानां राज्ञां पीडां युष्टानां अधर्ममेव निर्दिशति स्वामिनिदासानां यदयं पापावरणं वलिभुजां काकानामिव शुनामिव वेति ॥ २३ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ ॥

रामः
६८

दासत्वं दर्शयति ब्राह्मणैरिति सभां डं भांडं दृष्टं ३४ तत्तदन्तरं महं शास्त्रं दंड्यामि ३५ इति वयं स्यान्कारोषेणातां मे अक्षिणीयस्य कौशिकी नदी तस्या अपः संधिराषः वा
 भ्रजं शापं ३६ इति एवं सर्पनिक्षेपोऽप्यतिमक्षयिष्यति ध्वंसीति पारांतरे भासी करिष्यति स्मेति पादपूरणं कुलस्य गार्तुल्यं मे मया तं तेति रुखमार्धं ३७ गले सर्पकलेवरं

लंघितमर्क
 दंत
 दक्षि

ब्राह्मणैः क्षत्रवंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः ॥ सकथं तद्देहास्यः सभां डं भोक्तुमर्हति ॥ ३४ ॥ रुह्ये गते भगवति शास्त्रं युत्यथ गामिनां ॥ तद्विन्न
 सैत नद्यां शास्त्रं पश्यतमेव ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा रोषतां प्रादो वयस्य नृषि बालकान् ॥ कौशिक्याः पउपस्य वा यजं विससर्ज ह ॥ ३६ ॥ इति लं
 धितमर्कं दंतदकः सप्तमे हनि ॥ ध्वंसीति सकुलां गारं दितो मे तत दुहं ॥ ३७ ॥ ततोऽभ्येत्याः अमं बालो गले सर्पकलेवरं ॥ पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुः
 कं कंठो रुरोद ह ॥ ३८ ॥ सवा आंगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा सुत विलापनं ॥ उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वां से मृतो रगां ॥ ३९ ॥ विसृज्य पुत्रं पप्रक्ष्वत्सकः
 स्मादिरोदिषि ॥ केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः संन्यवेदयत् ॥ ४० ॥ निशम्य सप्तमतदहं नरे दं सवात्मणो नाः मजमभ्यनंदत् ॥ अहो वतां हो महदस्त
 ते कृतं अल्पीयसि दोह उरुदमो धृतः ॥ ४१ ॥ नवैव भिन्नं रदेवं पराख्यं संमातुमर्हस्य विपक्षबुद्धे ॥ यत्ने जसा दुर्विषहेण गुप्ता विंदन्ति भद्राण्यः
 कुतो भयां प्रजाः ॥ ४२ ॥ अलक्ष्यमाणो नरदेवनामि रथां गपाणावः यमंगलोकः ॥ तदा हि बौ रप्रवुरो विनंश्च त्परक्षमाणोऽविवरुथ वक्षणात् ॥

यस्येत्यलुक् समासः मुक्तकंठः उच्चैरित्यर्थः ३८ ३९ तं सर्पं विसृज्य केनापकारः कृतः ४० अनभि नंदनवाक्यं अहो इत्यादिवत् कथं ते त्वयामहस्यापं कृतं दोहे अपराधे दमोदं
 डः ४१ परः विघ्नुरित्याख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः संमातुं समं डं ४२ अलक्ष्यमाणो अदृश्यमाने अविवरुथ वक्षतमेष संघवत् ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रक्षारहितसेनावत्
 इति वा

भा.प्र.
६६

नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसोऽवसुनो धनस्य विलुंपकादपहर्तुं शौरादेहेतोयं त्यापं भविष्यति तत्र अस्मिन्निमित्तत्वात्मानं उपैष्यति अनन्वयं संवंधं न्यमेव तदेव पापं दर्शयति परस्परमिति संप्रति परस्परं वदंति पश्चादीनं रजते अपहर्तुं तीति। पुरुदस्य वः वौरवकुलाः ४४ आर्यधर्मः सदाचारः शुनांकपीनामिव वार्थकामयोरेवामिनिवेशितवित्तानां ४५ एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वं मुक्ताप्रसूते परीक्षितिविशेषमाह धर्मपाल इति सार्धेनाह यमेधयादश्च मेधयाजी ४६ अस्य माहापापस्यान्यत्र प्रायश्चित्तमद

तदघनः पापमुपैष्यः नन्वयं यत्र ह्यनाथस्य वसोर्विलुंपकात् ॥ परस्परं प्रतिशपंति वंजते पशून्स्त्रियोर्थात् पुरुदस्य वोजनाः ॥ ४४ ॥ तदार्यधर्मः अविलीयते नृणां वार्णाश्रमाचारयुतस्य यीमयः ॥ ततोर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनांकपीनामिव वर्णसंकरः ॥ ४५ ॥ धर्मपालो नरपतिः स तु स प्राह हकुवाः ॥ साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाद्। क्षुत्तद्ग्रामयुतो दीनो नैवाऽस्मक्यमर्हति ॥ ४६ ॥ अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापकबुद्धिना ॥ पापं कृतं द्रगवान् सर्वात्मा क्षंतुमर्हति ॥ ४७ ॥ तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्राः क्षिप्राहता अपि ॥ नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ ४८ ॥ इति पुत्रकृताद्येन सोऽनुत्तमो महासुनिः ॥ स्वयं विप्रकृतो राजानैवाऽप्यंतद्विंतयत् ॥ ४९ ॥ प्रायशः साधवो लोके परैर्दंडेषु योजिताः ॥ न वयं चिंतितुं हृष्यंति यत आत्माऽगुणा अयः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ह्यपपापमावेदयन् भगवतं प्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राजा वेति शापं दद्यात् तर्हि कृतिर्भवेदपि तन्न संभवति तस्य महाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृताः निंदिताः विप्रलब्धाः वंदिताः क्षिप्राः अवज्ञाताः हताः ताडिताः अस्य तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतिकारं कुर्वन्ति तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवः समर्था अपि ४८ विप्रकृतः अयं अपराधं ४९ युक्तैवेति दित्याह प्रायश इति दंडेषु सुखादुःखादिषु अगुणा अयः सुखदुःखाद्या अयो न भवति ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे टीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

निः

अपकृतः

रामः
६६

प्रायोपविष्टे गंगायां गङ्गियोगिज्जातते। अकस्यागमनंतत्र प्रोक्ते को न विंशके १ स्वकृतं तत्कर्म मुनिबंधे सर्पप्रक्षेपणं गार्हपत्यं विंशतयनसुदुर्मना जातः विंशमेवाह सा
ईदृग्भां अहो इति नीचं पापं अनीचमिति पाठे स एवार्थः ब्रह्मणि ब्राह्मणे गृहं गुप्तं तेजो पश्यतस्मिन् १ कृतं यदेव हे लनं ईश्वरावज्ञा पापमित्यर्थः तस्मात्तमेव सनं भविष्यति। त
नुनाति दीर्घात्कालात् अदिगदेवास्तत्रापि अद्वासाश्चात्रानपुत्रादिद्वारेणोति प्रार्थना कामं असंकोचतः एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनं अधनिं कृताय प्रायश्चित्ताय। यथा पु

५:खं

सूत उवाच ॥ सही पति स्वयत्कर्म गार्हपत्यं विंशतयनात्मकृतं सुदुर्मनाः ॥ अहो मयानी च मनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गृहं तेजसि
॥ १ ॥ भ्रवंत तो मे कृतं देव हे लनात्तदुरत्ययं व्यसनं नाति दीर्घात् ॥ तदस्तु कामं अधनिः कृताय मे यथान कुर्या पुनरेव मद्वा ॥ १ ॥ अथैव रा
ज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपित ब्रह्मकुलानलो मे ॥ दहत्य भद्रस्य पुनर्न मेः भूत्या पीयसी धीर्दिज देव गोभ्यः ॥ ३ ॥ सविंते नित्यमथाश्रुणोतः
यासुनेः सुतोक्तो निर्मतिस्तद्वकारयः ॥ ससाधु मेनेन विरेण तद्वकानलं प्रसक्तं रक्तिकारणं ॥ ४ ॥ अथो विहाये मम सुंदलोकं विमर्शि
तौ हे यतया पुरस्तात् ॥ कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान उपविशत्याय मम त्वनद्यां ॥ ५ ॥

नरे वन कुर्यामिति च १ एवं साक्षात् स्वस्यैव व्यसनं प्रार्थयतः प्रागेव किं विचार्यते अथैव मे राज्यादिदहतु प्रकोपित ब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्दिजादीन् पीडयितुं धीर्मे सा
भूत न भवेदित्यर्थः ३ इत्थं विंशतयनसराजामुनेः सुतेनोक्तः स प्रमेहनि निर्मति भृत्युर्गया भविष्यति तथाश्रुणोतः शमीकप्रेषितान् शिष्यान् क्रतवसः तद्वकस्य विप्राग्निं साधु
मेने यतो विषयेषु प्रसक्तस्य विरक्तेः कारणं ४ अथो अनंतरं उभौ लोकौ पुरस्तात् राज्यमध्य एव हे यतया विचारितौ तौ विहाय श्रीकृष्णांघ्रिसेवामेव अधिमन्यमानः सर्वपुरुषा
र्थधिकं ज्ञानं प्राप्य मनसं न तस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्पेनोपाविशदिति यावत्। यद्वा प्रायं प्रहृष्टमयनं शरणं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

य

गंगायां

भा.प्र.
७०

अमर्त्यनयामिति विशेषणस्य फलमाह। यागांगालसंती श्रीर्यस्याः तुलस्याः तथा विमिश्राः ये कृष्णां प्रिरेणवः तैरभ्यधिकं सर्वोक्तं यदं दुतस्य नेत्रीतदा हिनी उभयत्र अंतर्वहिश्व
सेशानलोकपालैः सहितानलोकान् पुनाति। मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्थानि यतः कालत्वात् सर्वे पितया अतस्तान् कोन सेवेत ६ इति एवं विष्णुपद्यां गां गायां प्रायोपवेशं प्र
तिव्यवक्षिण्य निश्चित्य पांडवेय इति तत्कुलौ वित्यंदर्शयति। नास्त्यन्यस्मिन् भावे यस्य सः कुतः मुनिव्रतः उपशान्तः तत्कुतः मुक्तः समस्तः संयोगेन सः ७ तत्र तदा तद्दर्शिनार्थं मुनय उ

यावैलसकुं तुलसीविमिश्रकृष्णां प्रिरेणवभ्यधिकां बुनेत्री ॥ पुनाति लोकान् उभयत्र सेशान् कस्तान् सेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥ इति व्यंक्षिपसपांडवे
यः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्यां ॥ दध्यौ मुकुंदां धिमनन्यभावे मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ॥ ७ ॥ तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महाभवा मुनयः
सशिष्याः ॥ प्रायेनेतीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनंति संतः ॥ ८ ॥ अत्रिर्वसिष्ठश्च वनः शरद्वानरिष्टने मिर्धुगुरंगिराश्च ॥ पराशरो
गाधिसुतो यराम उतथ्य इंद्रप्रमदे भवाहौ ॥ ९ ॥ मेधातिथिर्देवल आर्क्षिषेणो भारद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥ मैत्रेयश्चैर्वकवधः कुंभयोनिर्देवा
यनो भगवान् नारदश्च ॥ १० ॥ अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या अरुणादयश्च ॥ नाना र्षेयप्रवरान्समेतान् भयर्वाजा शिरसा ववंदे ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टेष्वथ
तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वविकीर्षितं यत् ॥ विज्ञापयामास विविक्तवेता उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपाणिः ॥ १२ ॥

राजर्षिवर्या २

पागताः ननु तीर्थस्नानार्थं कृतार्थत्वात् ननु तदा दृष्टानामपि तीर्थयात्रादृश्यते तत्राह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः ८ अरुणादयः कांडर्षिर्विशेषेण पृथग्निर्दिष्टाः नाना र्षेयार्थेयाणि
अषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान् शिरसा भुवं स्पृष्ट्वा ववंदे ११ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणामः विविक्तं शुद्धं चेतो यस्य अभिगृहीतौ संयोजितौ पाणी येन सः स्वविकीर्षितं प्रायोपवेशं

पर्वतारव्यस्तदादयः

अषीणां मग्रे उपस्थितः सपीपेति छन्दः अभिगृहीतपाणिः
संयोजितकरतलः

राज्यादिविन्नार
हितान्तःकरणाः के
वर्तव्ये कवेताः
विश्वामित्रः

राजर्षिर्मुक्तमयुर्कवेति विज्ञापयामास ॥ १२ ॥

अगस्त्यः

रामः
७०

(राजांकुलम्. ब्राह्मणार्थोवात्तद्देवविष्टं विरहितं भवति अभिमानात्. राजानो ब्राह्मणचरणप्रक्षालनोदकं स्वशिरसि न धर्मयंतीत्यर्थः.
अतस्वराजकुले गार्हकर्म निन्दितकर्म भवति वतश्चिरवेदे. ९

अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्य आत्मानं श्लाघते अहो इति। नृपाणां मध्ये महत्तमैरनुग्रहणीयं शीलं वृत्तं येषां। एतच्च राजा मतिदुर्लभमिह ब्राह्मणानां पादशौचात्पादप्रक्षालनोदकात्। दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादां भांसि समुत्सृजेदिति स्मृतेः दूरीकृतैः तद्विस्मृत्येतत्ततोऽपि दूरादेव विष्टं क्षिप्रं तत्रापि स्थातुमयोग्यमित्यर्थः। गार्हकर्म यथेत्यात्मानमुद्विष्योक्तं १३ आस्तां तावदनुग्रहः ब्रह्मणा पोषिभगवत्प्रसादादेव जात इत्याह। तस्य गार्हकर्मण एव अतः अथ स्य पापात्मनः गृहेष्वाप्तकवित्तस्य मे स्वप्राप्तये परावराणां मीश एव द्वि

परीक्षितुवाच॥ अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयश्रीलाः॥ राजांकुलं ब्राह्मणपादशौचाद्दूराद्विष्टं वत गार्ह
कर्म॥ १३॥ तस्यैव मे धस्य परावरेण व्यासक्तवित्तस्य गृहेष्वभीक्षां॥ निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते
॥ १४॥ तं मो यथा तं प्रतियंतु विप्रा गंगावदेवी धृतवित्तमीशे॥ द्विजो यस्य सृष्टः कुरु कस्तद्वको वा दशत्वस्त्रेण यत विष्णु गाथाः॥
॥ १५॥ पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु॥ महत्सु यां या मुपयासि सृष्टिं मैत्र्यः सुसर्वत्र न मो द्विजेभ्यः॥ १६॥
इति स्म राजाध्यवशाय युक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः॥ उदधुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतेन्यस्तभारः॥ १७॥

कुरुकः कपटीतक्षकः
वेष्टानरेणागत इत्य
र्थः

जशापतयावभूवा यत्र यस्मिन् शापे सति गृहेषु प्रसक्तो भयं धत्ते निर्विस्मो भवति। यतो निर्वेदमूलं निर्वेदो वैराग्यं मूलं प्राप्ति काराणं यस्मिन्। स्वस्य वैराग्यप्राप्यत्वात् तस्य दमय
मूलत्वात् तदर्थं द्विजशापं कारितवानित्यर्थः १४ तान् प्रार्थयते द्वाभ्यां तमिति तं मामां उपयातं शरणागतं प्रतियंतु जानंतु देवी देवतारूपा गंगावप्रत्येतु। वाशब्दः प्रतिक्रियाना
दशगाथाः कथाः १५ स आश्रयो येषां तेषु प्रहृष्टः संगो भूयात् तस्यां तस्यां सृष्टौ जन्मनि १६ अधवसा यो निश्चयः प्रागग्रेषु कुशेषु आस्ते स्म। स्वसुते जनमेजयेन्यस्तो भारो राज्यं येन ॥ १७॥

(विहाय सर्वं नरदेव विहूँ केयूरहारं गदमौलिरत्नैः रत्नांगुलीया न्निमलान्ति रस्य पवित्रपाणिर्भुनिवेष्टभास्ते ९

भा.प्र. मुदाव्यकिरन्देवसंघैर्वादितानेदुः १८ प्रजानुग्रहशीलं सारोवलंबयेषां उत्तमश्लोकगुणैरभिहृतं सुंदरमिव १९ भवत्सुपांडोर्वैरोषु ये जहृतिरित्युधिष्ठिराद्यभिप्रायेण १० परस्परं सं
७१ त्रयं ते सर्वे इति। परं श्रेष्ठं लोकं तत्र हेतुः विरजस्कं निर्मायं विशोकं वयास्यतीति कुतः तत्राह अयमिति ११ अथ त्वत्कार्यसमं पक्षपातश्च न्यमधुच्युतश्च मृतश्चाविगुरुगंभीरा

एवं वतस्मिन्नरेवरेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः ॥ प्रशस्य भूमौ व्यकिरन् स नैर्मुदा मुहुर्दुंदुभयश्च नेदुः ॥ १८ ॥
महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साधित्यः सुमोदमानाः ॥ उवः प्रजानुग्रहशीलं साराय दुत्तमश्लोकगुणाभि
रूपं ॥ १९ ॥ न वा इदं राजर्षिर्वयं विव्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ॥ येऽध्यासं न राजकिरीटजुष्टं सद्योजद्भुर्भगवः
त्पार्श्वकामाः ॥ १० ॥ सर्वे वयं तावदिहा समहेऽद्य कलेवरं यावदसौ विहाय ॥ लोकं परं विरजस्कं विशोकं वयास्यत्य
यं भागवतप्रधानः ॥ ११ ॥ आश्रुत्य तद्विगाता वदः परीक्षितसमं मधुच्युत रुवाः व्यलीकं अभाषतै नानभि वंघ
युक्तं शुश्रूषमानैश्चरितानि विष्णोः ॥ ११ ॥ समागताः सर्वतएव सर्वे वेदायथा मूर्तिधरा सि पृष्ठे नेहाद्यवाः सुव्रवक
श्च नार्थं मते परानुग्रहमात्मशीलं ॥ १३ ॥ ततश्च वः पृच्छामि संविष्टं केविश्रभ्यविप्रा इति कृत्यतायां ॥ सर्वात्मना प्रियमा

र्थं अयलीकं सत्यं ११ त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि सत्यलोके वेदायथा मूर्तिधरा भवति तत्र त्रयाः ज्ञानातिशयमुक्ता कृपालुतामाहने हेति भवतां प्रयोजनं परानुग्रहविनानास्ति तर्हि
सप्तवर्षः स्यात्तत्र आत्मशीलं स्वभावं १३ पृच्छं प्रष्टव्यं विश्रभ्यविश्रा संकृत्वा एव कर्तव्यमित्यस्य भाव इति कृत्यता तस्मिन् विषये सर्वात्मना सर्वावस्थासुकृत्यं विशेषतश्च प्रियमागौः

स्व

अर

॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥
तत्सर्वं पक्षं
श्रुत्वा मुहुर्दुंदुभयश्च नेदुः
तत्सर्वं पक्षं
श्रुत्वा मुहुर्दुंदुभयश्च नेदुः

रामः
७१

तत्र तेषु यागयोगात् शोभनादिभिर्विदमानेषु सत्सु यद्व्यागां पर्यटन्यासपुत्रः तत्र भवत्प्राप्तः नलक्ष्यमात्रमादिलिङ्गस्य अवधूतः अवज्ञायजनैस्त्यक्तो यः तस्यैव वेषो यस्य
 १५ तमित्यहोनां प्रत्युत्थिता इति तृतीयश्लोकेनान्वयः द्विगुणान्यहो वर्षाणि यस्य सुकुमारौ पादौ करोरुवाहं संसोकपोलौ गात्रं वयस्य वारुणी आयते अक्षिणीयस्मिन्
 उन्नतानासायस्मिन् लंबवद्वस्त्रादिवैषम्यं विना तुल्यौ कौण्डिन्स्मिन् शोभने भ्रूवौ यस्मिन् एवं भूतमाननं यस्या कंबुवदेखात्रयांकितः सुष्टुजातः कंठो यस्य १६ कंठस्याधोभागः

सूत० तत्राभवद्गवान्यासपुत्रो यद्व्यागागमठमानो न पेक्षः ॥ अलक्षलिङ्गो निजलाभतुष्टो वतः शिवालैरवधूतवेषः ॥ १५
 तं वषट्पर्वं सुकुमारपादकरोरुवाहं संसोकपोलगात्रं ॥ वारुण्यताक्षो न स तुल्यकरी सुभ्रूजाननं कंबुसुजातकंठं ॥ १६ ॥
 निगूढजत्रं पृथुतंगवत्समावर्तनाभिवलिवलरदं ॥ दिगं वशं कविकीर्णकेशं प्रलंबवाहं स्वमरोत्तमामं ॥ १७ ॥ ॥ १८
 श्यामं सदाः पीव्यवयों गलक्ष्यास्त्रीणां मनोजं रुविरस्मितेन ॥ प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणाज्ञा अपि गूढवर्चसं ॥

योः स्थिते अस्थिनीजत्रुणीमांसेन निगूढे जत्रुनीयस्या पृथुविल्लीर्णां तंगसु न्तं वक्ष्यस्या आवर्तवन्नाभिर्यस्य वलिभित्तिर्यकनिम्नरेखा भिर्वलुरस्य मुदरं यस्य दिशस्य वशं वस्य
 स्यवकाविकीर्णकेशा यस्य प्रलंबौ वाहू यस्य स्वमरेषु श्रेष्ठेषु देवेषु उन्नतो हरिस्तद्वत् आभा यस्य १७ सदा अपीयं अत्यंतोत्तमं यद्वयो यौवनं तेन या अंगलक्ष्मीर्देहकांतिः तया रुविर

तत्र तेषु यागयोगात् शोभनादिभिर्विदमानेषु सत्सु यद्व्यागां पर्यटन्यासपुत्रः तत्र भवत्प्राप्तः नलक्ष्यमात्रमादिलिङ्गस्य अवधूतः अवज्ञायजनैस्त्यक्तो यः तस्यैव वेषो यस्य
 तस्यैव वेषः ॥ १८

शिरसैव सपर्यामाजहार आत्मनि वेदनं कृतवान्। तेन महागताः स्युः पत्न्यादयो निवृत्ताः। स उपविवेश संधिगर्भः १२ स भगवान् ब्रह्मर्षि संघादिभिः संवृतः सन् अलंब्य रोवतग्रहः
शुक्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि अन्यास्तां ३० नकुंठा सर्वार्थेषु मेधायस्य प्रशार्थेषु नर्त्तवा ३१ स नृतांगिरमाह अहो इति पंचभिः सतां सेवा जाताः यतः अतिथिरूपेण हेतु

स विलुप्तोऽतिथय आगता यतः सै सपर्यांगिरसाजहार॥ ततो निवृत्ताः स्युः धाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोऽप विवेश पूजितः॥ १२॥ स
संवृतः सत्रमहान्महीयसां ब्रह्मर्षि राजर्षि देवर्षि संघैः॥ व्यरोवताः लंभगवान् यथेन्द्र्यहर्त्ता रानिकरैः परीतः॥ ३०॥ प्रशान्तमासीनम
कुंठमेध संसृजिन्तु पोभागवतोऽभ्युपेत्य॥ प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृतान्जलिर्नत्वा गिरा स नृतयान् पृच्छत॥ ३१॥ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्
सत्सेव्याः क्षत्रबंधवः॥ कृपयातिथिरूपेण भवद्वितीर्थकाः कृताः॥ ३१॥ येषां संस्मरणात्सु सांसदः शुद्धंति वै गृहाः॥ किंपुनर्दर्शनस्यार्थ
पादशौचासनादिभिः॥ ३३॥ सांनिध्यात्ते महायोगिन्यात कानि महांत्यपि॥ सद्यो नश्यंति वै पुंसां विघ्नो रिव सुरेतराः॥ ३४॥ अहमे भग
वान् प्रीतः कृष्णः पांडु सुतप्रियः॥ पैतृष्वमेव प्रीत्यर्थं तद्दोत्रस्याऽऽतृवांधवः॥ ३५॥ अन्यथा ते व्यक्तगते दर्शनं नः कथं नृणां॥ नितरां प्रिय
माणानां संसिद्धस्य वनीयसः॥ ३६॥

तातीर्थकाः योग्याः कृताः ३१ ३३ विघ्नोः सांनिध्यात्सुरागाद्यादय इव ३४ पांडुसुतानां प्रियः श्रीकृष्णोतिप्रसन्नो जातः अतस्तेषां पैतृष्वमेव प्रीत्यर्थं तद्दोत्रस्य मे आत्रं स्वीकृतं वांध
वंबंधुकृत्येन ३५ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्ता गतिर्यस्य मिश्रमाणानां नितरां कथं स्यात्। वनयिता यावयिता। वनयितुं ततो वनीयान् तस्य अत्युदारतया सांयावेच्छति

ब्रह्मज्ञानितया कृतकृत्यस्य

सम्पत्सिद्धिर्गमात्तत्कार्यकर्तृयोग्यं कर्तव्यत्वावश्यकमिति भेदः अतएव सर्वथा प्रियमाणास्य पुरुषस्य सिद्धिर्न ते सौख्यं मोक्षलक्षणा सिद्धिर्भवति त्वं योगिनां गुरुं पृच्छामि ३०
यत्तत्रोतयं यज्ञाप्यं यत्कर्तव्यं यत्तस्मिन् यत्तदाराधयंतं ब्रह्मविपर्ययं अत्रोतयादि ३८ त्वदर्शनस्य पुनर्दलमत्रादिना मेव कथनीयमित्याशये नाहं नूनमिति गोदोहनमात्रकाल

अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं ॥ पुरुषस्येह यत्कार्यं प्रियमाणास्य सर्वथा ॥ ३७ ॥ यच्चैतन्नमथो ज्ञाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥
स्मर्तुं भजनीयं वा ब्रह्मविपर्ययं ॥ ३८ ॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहमेधिनां ॥ न लभ्यते स्य वस्थानमपि गोदोहनं कवित् ॥
३९ ॥ ॥ सत उवाच ॥ एवमाभाषितः पृष्ठः सराज्ञां श्रद्धाया गिरा ॥ प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् नृवा दरायणिः ॥ ४० ॥ ॥
इति श्री भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

मपि ३९ एवं अहो इत्यादिकया श्रद्धाया मधुरया गिरा आभाषितः अभिमुखीकृतः पृष्ठश्चः ४० इति प्रथमे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ आर्यधर्मज्ञमाह तारिमव नौरुत्वा परीक्षितं पञ्च
ह्यास्त्रादभिरक्षितं कलिजयख्यातं वरुत्वा भुवि अन्तेयः शुकरूपतः स्वपरमज्ञानोपदेशेन तं शापादावदमुं नमामि परमानंदरुतिमाधवं ॥ प्रथमस्कंदसमाप्तं शुभम् ॥ शाके १७०६ वै

सिंह मठ
1622
ASHA ARCHIVES